

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2025, 12 (1), 21-61

**HALİFEYE NASİHAT MAKSADIYLA ZİKREDİLEN RİVAYETLER:
EBÛ YÛSUF'UN KİTÂBÜ'L-HARÂC MUKADDİMESİ VE HİCRİ İKİNCİ ASIR
RİVAYET ÜSLUBU**

**The Narrations Cited For The Purpose Of Advising The Caliph:
The Muqaddimah of Abu Yusuf's Kitab al-Kharaj And The Narrative Method
Of The Second Century Of Hijri**

Fatih BAYRAM

Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, fbayrambursa@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7745-0964.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	01.08.2024
Kabul Tarihi / Accepted:	13.01.2025
Yayın Tarihi / Published:	30.06.2025
Cilt / Volume:	12
Sayı / Issue:	1
Sayfa/ Pages:	21-61

Atıf / Cite as: Bayram, Fatih. "Halifeye Nasihat Maksadıyla Zikredilen Rivayetler: Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc Mukaddimesi ve Hicri İkinci Asır Rivayet Üslubu" (The Narrations Cited For The Purpose Of Advising The Caliph: The Muqaddimah of Abu Yusuf's Kitab al-Kharaj And The Narrative Method Of The Second Century Of Hijri) *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 12/1 (2025), 21-61. Doi: 10.17859/pauifd.1526209.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 12 (1) 2025: 21-61

**HALİFEYE NASİHAT MAKSADIYLA ZİKREDİLEN RİVAYETLER:
EBÛ YÛSUF'UN KİTÂBÜ'L-HARÂC MUKADDİMESİ VE HİCRİ İKİNCİ ASIR
RİVAYET ÜSLUBU***

Fatih BAYRAM**

Öz

İncelememiz ehl-i re'yin imamlarından Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinin mukaddimesinde halife Hârûnürreşîd'e nasihatte bulunurken sıraladığı elli iki hadisin sened ve metin açısından tahliline odaklanmaktadır. Bahis konusu rivayetler konuları ve fikhî hüküm istinbatı için zikredilmemeleri hasebiyle müellifin diğer eserlerindeki hadis kullanımına nispetle istisnai bir konuma sahiptir. Mevcut haliyle hicri ikinci asır rivayet özelliklerini ne oranda taşıdığını görme ve bir mukayese yapma imkanı sunmaktadır. Ayrıca ehl-i hadis nezdinde makbul görülen müellifin mesele fikhî olmadığında zikrettiği rivayetlerin hadisçiler tarafından ne oranda bilinip kabul edildiğinin küçük çapta bir kontrolünü de mümkün kılmaktadır. Diğer taraftan *Kitâbü'l-Harâc*'ın siyasetnâme, mukaddimesinin de nasihatnâme türünün erken dönem örneklerinden olmaları ve devletin kâdilkudâtı tarafından kaleme alınmaları sebebiyle dönemin siyaset telakkisine, bu bağlamda hadislerin nasıl kullanıldığına ve nasıl anlaşılıp yorumlandığına dair ipuçları sunulmaktadır. Öncelikle rivayetlerin muhtevası tanıtılarak temel hadis kaynaklarından tahriri yapılmakta, akabinde ise müellifin kendi nasihatleri ve merkezi kavramları ile sıraladığı hadisler birbirleriyle bağlantılı şekilde tahlil edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Rivayet, Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc, Nasihatnâme,

**The Narrations Cited For The Purpose Of Advising The Caliph:
The Muqaddimah of Abu Yusuf's Kitab al-Kharaj And The Narrative
Method Of The Second Century Of Hijri**

Abstract

Our study focuses on the analysis of fifty-two hadiths that Abu Yusuf, one of the imams of the ahl al-ra'y, listed in the introduction/muqaddimah of his Kitab al-Kharaj while giving advice to the caliph Harun al-Rashid in terms of both the text and the isnad. These narrations are exceptional compared to the author's use of hadith in his other works due to their subject matter and the fact that they are not mentioned for the purpose of deducing a jurisprudential ruling. In its current state, it offers the opportunity to see to what extent it bears the characteristics of second century narrations and to make a comparison. It also enables a small-scale check of the extent to which the narrations mentioned by the author, who is considered acceptable by ahl al-hadith, are known and accepted by hadith scholars when the issue is not fiqh. On the other hand, since Kitab al-Kharaj is a siyasatnama and its muqaddimah is an early example of the nasihatnama genre, and since they were written by the state's qadilqudat, clues are provided about the political conception of the period, how hadiths were used in this context, and how they were understood and interpreted.

* Yazar makalede etik kurul izni gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, fbayrambursa@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7745-0964.

First, the content of the narrations is introduced and analyzed from the main hadith sources, and then the hadiths listed by the author with his own advice and central concepts are analyzed in relation to each other.

Keywords: Hadith, Narrative, Abu Yusuf, Kitab al-Kharaj, Nasihatnama

Structured Abstract

One of the extant works of Abu Yusuf, one of the imams of ahl al-ra'y, is Kitab al-Kharaj. The work is in general a siyasatnama, and the introduction/muqaddimah is a nasihatnama in its entirety. In addition to the author's own advices, it contains fifty-two hadiths that he cited for this purpose. Considering the content and order of all the narrations and the fact that the mawquf and maqtu narrations were left to the end, it is clear that they were not mentioned for the purpose of drawing jurisprudential conclusions, but were ordered in accordance with the nature of a nasihatnama. In this framework, twenty-nine narrations are mentioned first, addressing the ruler and the ruled. This part, which we call the "First Group of Narrations", consists of marfu hadiths. Then, the advices and practices of the first four caliphs and Umar b. Abd al-Aziz are cited as examples. This section, which constitutes the "Second Group of Narrations", contains twenty-three hadiths, both mawquf and maqtu.

The first half of the first group of narrations deals with tawhid, prophethood, the hereafter and the day of judgment. Four hadiths are about governance and rulers, while the remaining eleven are addressed to the governed/ruled. All of the hadiths in this group are found in the most authoritative books of hadith classified by the ahl al-hadith, including the Kutub al-Sittah. This shows that they are texts known and respected by ahl al-hadith and in a wide geography. It is understood that Abu Yusuf's closer relations with the ahl al-hadith, the expansion of his narration accumulation over time, and his preference for marfu narrations were effective in this. As a result, when the issues are not directly and specifically related to fiqh and are not aimed at the deduction of a ruling, the number of common narrations increases, and Abu Yūsuf prioritized the marfu hadith. Moreover, this is the case when there are mawquf and maktu narrations in the hadith sources on the relevant topics. The companion narrators of the hadiths are generally considered by the hadith scholars to be from the muksirun. However, it is clearly seen in other works of the author that Abdullah b. Mas'ud, who is the companion of the Iraqi school of jurisprudence, has priority when it comes to fiqh and the deduction of rulings. However, even though the marfu narrations have gained priority, there are both inconsistencies in the isnads and mubham narrators, reflecting the narrative method of the second century of Hijri. Almost all of the mubham narrators are those whom Abu Yusuf referred to as "one/some of our masters". When these hadiths are analyzed, it appears that the author's mention of mubham narrators may be related to the fact that he received the narration from more than one teacher.

While mentioning the mawquf and maktu narrations in the second group, it is as if the order of the caliphs of the ahl al-sunnah was adhered to and even the caliph Uthman was mentioned for this reason. Of the later ones, only Umar b. Abd al-Aziz is referred to. The hadith sources of this group of narrations are the hadith books of the ahl al-hadith, generally before and after the Kutub al-Sittah. At this point, the effect of the narrations being mawquf and maktu is obvious. The narrations reflect all the elements of the narrative method of the second century of Hijri and contain much more weaknesses in terms of both quantity and quality than the first group. In addition, it is another fact that these narrations are of a nature that can be considered as "fadail". In fact, it can be said that there is a kind of similarity with the ahl al-hadith's approach towards these narrations. In all sources, especially Ibn Abi Shaybah's Musannaf, which is the most common source of these narrations, the main heading under which they are listed is "zuhd", followed by "adab and mughazi".

Considering both Abû Yûsuf's advice and style and the narrations he preferred, it is seen that the political thought in the Muqaddimah is designed on basic religious concepts such as tawhid, the hereafter, caliphate and justice. At the same time, it is an implicit expression of a protest against the palace bureaucracy that comes from the Iranian tradition of governance. The concept of the "circle of justice", which would become the basis of Islamic political thought in the following centuries, appears to be present in its simplest form both in the author's advices and in the preferred narrations and their ordering.

GİRİŞ

Ebû Yûsuf 113/731 yılında Kûfe'de dünyaya gelmiş, 182/789 yılında da Bağdat'ta vefat etmiştir. İlk olarak Kûfe kadılığı da yapan İbn Ebî Leylâ'nın (öl. 148/765) sonra da on yedi yıl boyunca Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) talebesi olmuştur. 166/782 yılında Bağdat'ta kadılık görevine, akabinde ise halife Hârûnürreşîd döneminin (170/786-193/809) başlarında ihdas edilen kâdılkudâtlik makamına getirilmiş ve 182/789 yılındaki vefatına kadar bu görevde kalmıştır. Günümüze ulaşan eserleri *Kitâbü'l-Âşâr*, *Kitâbü'r-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'î*, *İhtilâfû Ebî Hanîfe* ve *İbn Ebî Leylâ* ile *Kitâbü'l-Harâc* olup hepsi de doğrudan fikhî mesele ve hükümlere dairdir.¹ Şu haliyle Ebû Yûsuf, hocası Ebû Hanîfe'den sonra ehl-i re'yin öncü alimi ve Abbasî devletinin yükseliş devrinde yargının en üst kademesindeki kamu görevlisi olarak hicri ikinci asır fakihidir. Nasihatte bulunduğu halife Hârûnürreşîd (öl. 193/809) ise -hilafetinin hemen başlangıcında geniş yetkilerle vezir tayin edeceği- İran asıllı Yahya b. Halid el-Bermekî'nin (öl. 190/805) terbiyesinde yetişen, yine bu süreçte İmam Malik'ten (öl. 179/795) hadis ve fıkıh okuyan, bazı konularda Sâsânî hükümdarları Erdeşir (öl. 242) ile Enûşirvan'ı (öl. 579) örnek aldığı görülen² bir idarecidir ki bu hususlar konumuz bağlamında ehemmiyet arz etmektedir.

Bu çerçevede çalışmamız Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinin halife Hârûnürreşîd'e yönelik nasihatlerini ihtiva eden mukaddimesini³ ve burada sıralanıp da doğrudan fikhî mesele ve hükümlerle alakalı olmayan, hem merfu hem de mevkuf ve maktu rivayetlerden müteşekkil elli iki hadisi esas almaktadır. Hacminin küçüklüğüne rağmen eserin mukaddimesi Ebû Yûsuf'un fıkıhın usûl ve furûuna delalet etmeyen konulardaki rivayet kullanım üslubuna dair veriler sunması ve bu sayede bir mukayese imkanı oluşturması açısından kanaatimizce ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Diğer taraftan ehl-i re'yden olmakla beraber ehl-i

¹ Ebû Yûsuf'un hayatı, fıkıh ve eserlerine dair geniş bilgi için bkz. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *İmam Ebû Yûsuf Hayatı, Eserleri Ve Fıkıhî Görüşleri*, çev. İsmail Karagözoğlu (İstanbul: Tahkik Yayınları, 2022), 41-76; Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/260-265.

² Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/258-260.

³ İçeriği genel olarak siyâsetnâmelerin mukaddime kısımlarına ait muhteva ile uyumludur. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Ayşe Gözel, "Siyâsetnâmelerdeki Ahlakî Tavrın Dinî Referansları", *II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu (UDİS - 2021) "Din, Ahlak ve Hukuk"*, (2021), 735-736.

hadis nezdinde hocası Ebû Hanîfe gibi tenkide uğramayan ve makbul kabul edilen⁴ Ebû Yûsuf'un -doğrudan fikhî meselelerden olmayan konularda- zikrettiği rivayetlerin hadisçiler tarafından tasnif edilen eserlerde ne oranda yer bulunduğunu görme, metnin hicri 170 yılından sonra kaleme alındığı düşünüldüğünde ise zikredilen hadislerde genel olarak hicri ikinci asrın rivayet üslup ve alışkanlıklarının devam edip etmediğini tetkik etme imkanı sağlamaktadır. Yine -metin içerisindeki bir grup rivayetten hareketle- sonraki dönemlerde yaygınlık kazanan ahlak ve fezail konularındaki hadislerde müsamahalı davranma tavrının Ebû Yûsuf nezdindeki konumuna dair bir fikir edinme olanağı sunmaktadır.

Metnin yukarıda zikrettiğimiz hadis tekniği ve tarihine yönelik ehemmiyeti yanında kanaatimizce muhtevası da önem arz etmektedir. Zira İslam tarihi boyunca siyasal ve toplumsal yapının devamlılığı noktasında idareci merkezi bir konumda yer almıştır. Ancak mezkûr konumuyla birlikte onun da etrafında kendilerinden istifade ettiği, akıl ve tecrübesine başvurduğu güvenilir kimseler var olagelmıştır. İşte nasihatnâme-siyâsetnâme türü eserler bu istifade ve başvurunun bir yansımasıdır.⁵ *Kitâbü'l-Harâc* da ilk hicri asırlardan itibaren yöneticilere tavsiye ve öğütler içeren bu tür eserlerin⁶ ilk örneklerinden bir tanesidir. Nitekim hem muhtevası siyâsetnâmelerin içeriğiyle uyumludur hem de onların genelinde olduğu gibi⁷ iyi eğitim almış ve devletin üst kademelerinde görevler yapmış bir kimse tarafından kaleme alınmıştır. Mukaddime kısmı ise yazılan siyâsetnâmenin evvelindeki nasihatnâme yerindedir ve o da bu türün erken dönem örneklerinden bir tanesine karşılık gelmektedir. Ebû Yûsuf'un zikrettiği elli iki rivayetten⁸ de anlaşıldığı üzere hadisler bahis konusu yazın türlerinin temel kaynakları

⁴ Bkz. Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/214.

⁵ Bkz. Hüsnü Aydeniz, "Siyasetnamelerde İfade Özgürlüğü ve Bunun Kapsamı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXV/2 (2021), 738; İlker Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetname-Nasihatname Türünde Siyaset Tasavvuru", *İslam Siyaset Düşüncesi*, ed. Lütfi Sunar - Özgür Kavak (Ankara: İlem Yayınları, 2022), 256.

⁶ Bilgi için bkz. Ömer Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2023), 187-190.

⁷ Bkz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/304-306; Ayrıca yapılan inceleme ve araştırmalara göre mevcut siyâsetnâme türü eserlerin % 60'ı din bilginleri tarafından yazılmıştır. Bu müelliflerin % 20'si de katiplik, vezirlik, danışmanlık, kadılık gibi görevlerde bulunmuş kamu yönetim tecrübesine sahip kimselerdir. Bkz. Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 63.

⁸ Eserin tamamında zikredilen tüm hadislerin ravi, mervi ve rivayet açısından genel bir değerlendirmesine dair bkz. Fatih Bayram, "Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler-3*, ed. Hidayet Aydar vd. (Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022), 199-225 Bu çalışmada eserin "mukaddime" kısmındaki rivayetlerle ilgili değerlendirmelere girilmemiş sadece hadis türlerine işaret edilmiştir. Bir nasihatnâmeye tekabül eden yapısı gereği şu anki araştırmamıza konu edilmiştir.

arasındadır.⁹ Böylece devletin kâdilkudâtının kaleminden hem döneminin hadis kültür ve birikimine, hakimiyet ve otorite anlayışına, devletin yapısına, sultanın konumuna ve konumlandırılışına, İslam siyaset düşüncesinin asırlar boyunca ana aksını oluşturan “adalet dairesi” kavrayışına hem de bu çerçevede hadislerin nasıl kullanıldığına ve nasıl anlaşılıp yorumlandığına dair ipuçları barındırmaktadır.

Zikredilen hususlar muvacehesinde araştırmamız –benzer manalı metinleri de dikkate alıp- rivayetlerin muhtevasını zikrederek öncelikle onların kaynaklarını tespit etmekte ve senedleri itibariyle kritiklerini yapmaktadır. Sonrasında ise hem Ebû Yûsuf'un nasihatlerine atıflar yapılmakta hem de kullanılan kavramlar ile hadislerin muhtevası birlikte değerlendirilmektedir.

1. Rivayetler ve Kaynakları

Ebû Yûsuf dört sayfayı bulan nasihatleri içerisinde sadece “Kıyamet gününde dört şeyden sual edilinceye kadar kul yerinden kıpırdamaz...” hadisini¹⁰ nakleder. Nasihatleri akabinde ise art arda elli iki rivayet sıralar. Ebû Yûsuf elbette naklettiği rivayetleri numaralandırmamıştır. Biz onun sıralamasını esas alan numaralandırma ile hadislerin orijinal metinlerine araştırmamızın sonundaki EK-I’de yer verdik. Burada ise metinlerin muhtevasını zikrederek hangi numaralı rivayet olduğunu dipnotlarda gösterdik.

Bu hadislerin ilkinde göre “kişiyi ateşten kurtaracak yegane amel Allah’ı anmak, hatırlamaktır” ve “cihad etmekten daha üstün” bir konumdadır.¹¹ Ancak cihadın fazileti¹² ve sevabı¹³ da unutulmamalıdır. Aynı şekilde Hz. Peygamber’e salat u

⁹ Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, 37/304; İskender Pala, “Nasihatnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/409.

¹⁰ Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfî Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Ebû Meryem Muhammed b. Ali el-Cîlânî (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 2013), 12; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî İbn Ebû Şeybe, *el-Kitâbu'l-Muşannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/125 (No. 34694); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1412), “Mukaddime”, 45 (No. 554=556); Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Sıfatü'l-Kıyâme”, 1 (No. 2416-2417); Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009), 4/266 (No. 1435).

¹¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 15 (No. 1); Aynı sened ve aynı lafızlarla İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 6/57 (No. 29452), 7/169 (No. 35046); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 20/166 (No. 352).

¹² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 15 (No. 2); Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 1/324 (No. 1881); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 4/211 (No. 19387); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 23/205 (No. 14947), 25/283 (No. 15935), 36/294-295 (No. 21962-21963); Dârimî, “Cihâd”, 8 (No. 2442); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Şaḥîḥu'l-*

selamdan bigane kalınmamalı¹⁴ ve görevli melekler tarafından kendisine ulaştırıldığı¹⁵ bilinmelidir.

Sonraki dokuz hadis ahiret hayatına yöneliktir. İsrâfil sûra üflemek üzere hazır beklerken insan nasıl rahat olabilecektir?¹⁶ Hayır tümüyle cennete, şer ise tüm unsurlarıyla cehenneme götüreceğine göre hesap günü için amel edip hazırlık yapmak gerekmektedir.¹⁷ Cehennemden fenalığı¹⁸, cehennem ehlinin kötü halleri¹⁹ ve

---

Buḥârî (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012), "Cum'a", 16 (No. 907), "Cihâd", 16 (No. 2811); Tirmizî, "Cihâd", 7 (No. 1632); Bezzâr, *el-Baḥrû'z-zehḥâr*, 1/76 (No. 22), 2/41 (No. 388).

- ¹³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 15 (No. 3); Hadis hem Ebû Yûsuf'un zikrettiği "Muhammed b. Aclân-> Ebû Hâzım-> Ebû Hureyre" isnadıyla hem de başka isnadlarla rivayet edilmiştir: Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, thk. Habîbürrahman el-A'zamî (Hindistan - Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî - el-Mektebû'l-İslâmî, 1403), 5/259, 261 (No. 9543, 9549); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 4/201-202, 220 (No. 19306\ 19310\ 19472); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/513, 524 (No. 10883, 10902), 20/53 (No. 12602), 24/332, 336, 338, 340 (No. 15560, 15566, 15568, 15572); Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6568); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Şaḥîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955), "İmâre", 112, 114-115 (1880-1881); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dimaşk-Hicaz: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430-2009), "Cihâd", 2 (No. 2755-2756); Tirmizî, "Fezâilü'l-Cihâd", 17 (No. 1649); Bezzâr, *el-Baḥrû'z-zehḥâr*, 9/33 (No. 3548); Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Abdulfettah Ebu Gudde (Haleb: Mektebû'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406), "Cihâd", 12 (No. 3119).
- ¹⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 15 (No. 4); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 6/325 (No. 31786); Ebû Abdürrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasen Abdülmün'im (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), "Amelü'l-Yevmi ve'l-Leyle", 28 (No. 9807).
- ¹⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 16 (No. 5); Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 2/215 (No. 3116); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 2/253 (No. 8705), 6/316 (No. 31721); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/183 (No. 3666), 7/260, 343 (No. 4210, 4320); Dârimî, "Rikâk", 58 (No. 2816); Bezzâr, *el-Baḥrû'z-zehḥâr*, 5/307-308 (No. 1924-1925); Nesâî, "Sehv", 46 (No. 1282).
- ¹⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 16 (No. 6); Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hasen Selim Esed ed-Dârânî (Dimaşk: Dâru's-Sekâ', 1996), 2/19 (No. 771); Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî İshâk b. Râhûye, *el-Müsned*, thk. Abdülğafûr b. Abdülhakk el-Belûşî (Medine: Mektebetü'l-Îmân, 1412/1991), 1/463 (No. 538); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/89 (No. 11039); Tirmizî, "Tefsir", 40 (No. 3243).
- ¹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 16 (No. 7) Rivayeti Ebû Yûsuf'un zikrettiği haliyle başka bir kaynakta tespit edemedik. Ancak parça parça farklı kaynaklarda mevcuttur. Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/103 (No. 34527); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/497 (No. 7530), 20/28 (No. 12559); Dârimî, "Rikâk", 118 (No. 2885); Müslim, "Cennet", 1 (2822); Tirmizî, "Sıfatü'l-Cennet", 21 (No. 2559); Bezzâr, *el-Baḥrû'z-zehḥâr*, 8/174 (No. 3203), 13/272 (No. 6823); Tamamen aynı olmamakla beraber Hz. Peygamber'in hutbesi olarak nakledilmesi de söz konusudur. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl (Kuveyt: Şirketü Ğarrâs, 1425/2004), 2/27 (No. 445); Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 3/306 (No. 5808).

ondan kurtuluşun kolay olmadığı²⁰ bilinmelidir. Küçük-büyük demeden amel ederek²¹ ahirete hazırlanılmalıdır.²² Kabir, bir gurbet ve yalnızlık yurdudur.²³ Ahiret hayatında salih kullar için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği nimetler hazırlanmıştır.²⁴

Sonraki dört hadis idarecilerle ilgilidir. “Adil idareci” kıyamet günü Hz. Peygamber’e en yakın ve en sevimli, “zalim idareci” ise ona en uzak, en sevimsiz ve en şiddetli azaba uğrayacak kimsedir.²⁵ İnsanların ihtiyaçlarını gidermede rıfk ve hilm ile davranan idareciye Allah da öyle davranacak, insanların ihtiyaçlarını görmezden gelene de aynı şekilde muamele edecektir.²⁶ İdareci “ardında savaşılan ve sığınılan bir kalkandır.” Allah korkusu ve adaletle idarecilik yaparsa ecir kazanır,

-
- 18 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 16 (No. 8); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/52 (No. 34148); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 8/175 (No. 7731).
- 19 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 16 (No. 9); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/50 (No. 34130); İbn Mâce, “Zühd”, 37 (No. 4324).
- 20 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 16-17 (No. 10); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/58 (No. 34192); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/141 (No. 11081); İbn Mâce, “Zühd”, 33 (No. 4280).
- 21 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 17 (No. 11); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/80 (No. 34337); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/477 (No. 24415), 42/96 (No. 25177); Dârimî, “Rikâk”, 17 (No. 2768); İbn Mâce, “Zühd”, 29 (No. 4243).
- 22 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 17 (No. 12); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/79 (No. 34331); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/563 (No. 18601); İbn Mâce, “Zühd”, 19 (No. 4195).
- 23 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 17 (No. 13); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/164 (No. 35007) Rivayet tabiîn neslinden Ubeyd b. Umeyr'in sözüdür. Ancak mana olarak onunla uyumlu merfu rivayetler bulunmaktadır. Bkz. Tirmizî, “Sıfatü'l-Kıyâme”, 26 (No. 2460); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsaf*, thk. Tarık b. İvâdullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.), 8/272 (No. 8613); Çok yakın lafızlarla yine tabiînden İbn Ebî Leylâ'nın (öl. 83) sözü olarak da nakledilmiştir. Bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 3/443 (No. 6255).
- 24 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 17 (No. 14); Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1982), 11/416 (No. 20874); Humeydî, *el-Müsned*, 2/275 (No. 1167); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/30 (No. 33974); İshâk b. Râhûye, *el-Müsned*, 1/119 (No. 36); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/482 (No. 22826); Buhârî, “Tefsir”, 243 (No. 4779-4780); Müslim, “İman”, 312 (189), “Cennet”, 2 (2824); İbn Mâce, “Zühd”, 39 (No. 4328); Tirmizî, “Tefsir”, 56 (No. 3292).
- 25 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 17-18 (No. 15); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/264 (No. 11174), 18/85 (No. 11525); Tirmizî, “Ahkâm”, 4 (No. 1329).
- 26 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 18 (No. 16) Rivayet Ebû Yûsuf'un tahrir ettiği mevcut tam haliyle herhangi bir hadis kaynağında yer almamaktadır. Ancak burada vurguladığımız kısım mana itibarıyla Hz. Peygamber'in duası olarak nakledilmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 41/170 (No. 24622), 43/276 (No. 26212); Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Şâkir Zib Feyyâd (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986), 62 (No. 5); Müslim, “İmâra”, 19 (1828); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/142 (No. 8822).

aksi durumda günahlara bulanacaktır.²⁷ İdare bir emanettir, hakkını ver(e)meyen için kıyamet günü pişmanlık ve rezilliğe dönüşecektir.²⁸

Takip eden on bir hadis ise yönetilenlerle ilgilidir. Habeşli bir köle dahi olsa insanlar yöneticilerini dinleyip onlara itaat etmelidir.²⁹ Zira Hz. Peygamber'e itaat, Allah'a itaat; idareciye itaat de Hz. Peygamber'e itaattir. İsyan hali de aynı şekildedir.³⁰ Huzeyfe b. Yemân'ın (öl. 36/656) ifadesiyle "İdareciye karşı silaha sarılıp (isyan etmek) sünnetten değildir."³¹ Cemaatten bir karış ayrılan, boynundan İslam bağını çıkarıp atmıştır.³² Yönetilenler idarecilerine nasihat etmeli³³, sövmemeli, isyan etmemeli, onlara karşı hileye yönelmemeli, idareci kötü de olsa sabır gösterip itaat etmeli³⁴, böyle bir idarecinin Allah'ın nikmeti (intikam, ceza)

²⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 18 (No. 17); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/453 (No. 10777); Buhârî, "Cihâd", 108 (No. 2957); Müslim, "İmâre", 43 (1841); Nesâî, "Biat", 30 (No. 4196).

²⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 18 (No. 18); Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/391 (No. 487); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 6/419 (No. 32540); Müslim, "İmâre", 16 (1825).

²⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 18 (No. 19); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 6/418-419 (No. 32537-32538); İshâk b. Râhûye, *el-Müsned*, 5/242, 245 (No. 2391, 2397); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/209 (No. 16649), 38/271 (No. 23234), 45/235-238 (No. 27262, 27266, 27268, 27270); İbn Mâce, "Cihad", 39 (No. 2861); Tirmizî, "Cihad", 28 (No. 1706); Nesâî, "Biat", 26 (No. 4192); Hadis, bazı tariklerinde "Allah'ın Kitabı/dini üzere hükmettiği müddetçe" ilavesi bulunarak rivayet edilmiştir. Bkz. Buhârî, "Ahkâm", 4 (No. 7142); İbn Mâce, "Cihad", 39 (No. 2860); Bezzâr, *el-Baḥrû'z-zehḥâr*, 13/522 (No. 7374).

³⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 19 (No. 20); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 6/418 (No. 32529); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/405 (No. 7434), 16/79, 106 (No. 10037, 10089); Buhârî, "Cihâd", 108 (No. 2957); İbn Mâce, "Cihâd", 39 (No. 2859).

³¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 19 (No. 21); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/508 (No. 37613); Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 3/319; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Abdül'aliyy Abdülhamîd - Muhtar Ahmed en-Nedvi (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 10/12 (No. 7098).

³² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 19 (No. 22); Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 2/379 (No. 3779), 3/157 (No. 5141); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/444-445 (No. 21560-21561); Dârimî, "Siyer", 75 (No. 2561); Buhârî, "Fiten", 2 (No. 7054); Müslim, "İmâre", 55 (1849); Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Sünne", 30 (No. 4758); Bezzâr, *el-Baḥrû'z-zehḥâr*, 9/445 (No. 4058) Sıralanan kaynaklardaki bazı tariklerde "cahiliye üzere ölür" ilavesi yer almaktadır. Ayrıca hadisin Huzeyfe b. Yemân'ın, İbn Abbas'ın ve Kureyşten olan imamların sözü şeklinde mevkuf olarak nakledilmesi de söz konusudur. Bkz. Ebu'l-Hasen el-Bağdâdî Ali b. Ca'd, *el-Müsned*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410), 368 (No. 2532); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/451-453 (No. 37144, 37154-37155, 37158).

³³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 19 (No. 23); Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/503 (No. 616); Humeydî, *el-Müsned*, 1/200 (No. 88); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/300-301, 318 (No. 16738, 16754), 35/467 (No. 21590); İbn Mâce, "İman", 18 (No. 230), "Menâsik", 76 (No. 3056); Tirmizî, "İlim", 7 (No. 2658).

³⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 19 (No. 24); Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî

olduğunu ve onunla dilediği kimse(ler)den intikam aldığını bilmeli, onu öfke ve isyan ile karşılamayarak boyun eğmelidir.³⁵ Bir idareciye biat eden gücü yettiğinde ona itaat etmelidir. Bir başkası imamet konusunda ona karşı gelip niza çıkartarak muarazada bulunursa o kimsenin de boynu vurulmalıdır.³⁶ Her idareciye itaat edilmeli, her imamın arkasında namaz kılınmalıdır.³⁷ “Kötülük ve günahların aleni şekilde işlendiğinin görülüp de buna engel olunmaması umumi azaba müncer olacaktır.” Bu son uyarı hem Hz. Peygamber'in³⁸ hem de Ömer b. Abdülaziz'in³⁹ (öl. 101/720) dilinden aktarılmıştır.

Otuzuncu hadisten itibaren kalan yirmi üç rivayetin tamamı hulefâ-i râşidîn ile Ömer b. Abdülaziz'e ait sözlerin ve örnek tavırların yer aldığı nasihatlerden oluşmaktadır. Bunların üç tanesi Hz. Ebû Bekir, on tanesi Hz. Ömer, iki tanesi Hz. Osman, üç tanesi Hz. Ali ve beş tanesi de Ömer b. Abdülaziz'den nakledilmektedir.

Hz. Ebû Bekir'den (öl. 13/634) nakledilen nasihatler şöyledir: Kişi üzerine farz olan yükümlülükleri yerine getirmede müddetçe nafîle ibadetleri kabul olunmaz. Hesap günü terazinin sevap kefesinin ağır basması ancak hakka tabi olmakla mümkündür ki ölüm de bu şekilde sevimli hale gelir.⁴⁰ Kaçınılması gereken ilk şey

(Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400), 2/488 (No. 1015); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 10/15 (No. 7101).

³⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 19 (No. 25) Mevcut haliyle herhangi bir hadis kaynağında yer almamakla beraber idarecisinden hoşlanmadığı bir şey gören kimsenin sabretmesi gerektiğini, sultandan bir karış ayrılıp uzaklaşan cahiliyye üzere öleceğini beyan eden ve daha muteber kabul edilen hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerle uyumluluk söz konusudur. Bkz. Buhârî, “Fiten”, 2 (No. 7053); Müslim, “İmâre”, 56 (1849).

³⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 19-20 (No. 26); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 6/418 (No. 32536), 7/446 (No. 37109); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/45, 47-48, 399-400 (No. 6501, 6503, 6793); Müslim, “İmâre”, 46 (1844); İbn Mâce, “Fiten”, 9 (No. 3956); Ebû Dâvûd, “Fiten ve Melâhim”, 1 (No. 4248); Nesâî, “Bey'a”, 25 (No. 4191).

³⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 20 (No. 27); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Fezâ'ilü's-şahâbe*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 1/53 (No. 9); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 20/173 (No. 370); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/320 (No. 16769).

³⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 20 (No. 28); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/504 (No. 37583); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/177-178 (No. 1); İbn Mâce, “Fiten”, 20 (No. 4005).

³⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 20 (No. 29); Ebû Abdullah Malik b. Enes el-Asbahî İmam Malik, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyed b. Sultan, 1425/2004), “Kelâm”, 3636; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/175 (No. 35097); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 10/80 (No. 7197).

⁴⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 20-21 (No. 30/1); Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mubârek b. Vâdih et-Türkî İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rekâ'ik l'ibni'l-Mubârek ve'z-Zuhd li Nu'aym b. Hammâd*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: y.y., ts.), 1/319 (No. 914); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/91, 434 (No. 34433, 37056); Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: y.y., 1399), 2/670-671; Suleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *ez-Zühd*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Ebû Bilâl Ganîm (Hilvan: y.y., 1414/1993), 53 (No. 28); Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî; Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1394/1974), 1/36-37.

nefsin arzularına tabi olmaktır. Çünkü onun bir isteği yerine getirildiğinde sürekli başkalarını isteyecektir. İdareci Allah'tan korktuğu müddetçe insanlar da ondan çekinecektir. İdareci istikamet üzere olduğu müddetçe tebaası da ona karşı doğruluk ve dürüstlük üzere kalacaktır.⁴¹ Allah'a layık olduğu şekilde hamdedilmeli, O'ndan istemekte ısrarcı olunmalı, Kitabı'nı tasdik edip sınıksız sarılmalı, hayırlı işlerde yarışmalı, yaratılış amacının kulluk olduğu, amellerin kaydedildiği ve sonunda ölümün geleceği unutulmamalıdır.⁴²

Hız. Ömer (öl. 23/644) "(Ey) Müminlerin Emiri Allah'tan kork!" diyerek kendisine karşı uzunca bir konuşmayla uyarı ve nasihatlerde bulunduğu anlaşılan, hatta bu nedenle etrafındakiler tarafından kınanan kimsenin tavrını da idarecinin onu sonuna kadar dinlemesini de büyük bir hayır olarak tanımlar.⁴³ Ona göre idareci insanlara iman esaslarıyla nasihatte bulunmalı ve hayırda yardımcı olmalıdır. Allah katında sevimli ve faydalı olan şey idarecinin yumuşaklığı ve şefkati, sevimsiz ve zararlı olan şey ise idarecinin cehalet ve beceriksizliğidir. İdaresi altındakilerin iyilik ve afiyette olmasını temin edene bundan daha fazlası verilecektir.⁴⁴ Ölümüne sebep olan yaralanma akabinde Hız. Ömer'i ziyaret eden İbn Abbas'ın onun imanını, Hız. Peygamber'e bağlılığını ve hilafeti döneminde insanların ihtilafa düşmediğine atıf yaparak idareciliğini metheden şahitliği nakledilir.⁴⁵ Yine Hız. Ömer idarecinin Allah'ın emirlerini insanlara emretmesi, yasaklarını da yasaklaması, yakın ve uzak herkes için Allah'ın emirlerini tatbik etmesi ve haktan gayrıya değeri vermemesi gerektiğini söyler. Namaz -şartlarıyla birlikte- yerine getirilmesi gereken farzlardandır. Tamah etmek fakirlik, kanaat ise zenginliktir. Kötülük ve fenalığa karışmaktansa uzlet hayatını tercih etmek makbul olandır. Allah'ın kaza ve kaderine rıza göstermek O'na karşı şükürün edası demektir. Bâtılı terk edip hakkı ihya, faniyi bırakıp baki olana sarılmak asıldır. Böylece hayat bir nimet, ölüm ise bir ikram

⁴¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 21 (No. 30/2); İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/672-673; Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, thk. Bekrî Hayyânî - Safvet es-Sekâ (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 5/678-679 (No. 14180).

⁴² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 21-22 (No. 31); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/91 (No. 34431); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbü'rî el-Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411), 2/415 (No. 3447); Ebû Nuaym, *Ĥilyetu'l-Evliyâ'*, 1/35; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 13/161 (No. 10109).

⁴³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 22 (No. 32).

⁴⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 22 (No. 33) Bu ve bir önceki rivayeti herhangi bir hadis kaynağında tespit edemedik.

⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 22 (No. 34); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/100 (No. 34494); İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 3/914; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Şahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 15/314-315 (No. 6891); Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/98 (No. 4515); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 6/502 (No. 4530); Rivayetin bazı bölümlerinin farklı sened ve lafızlarla nakledilmesi de söz konusudur. Bkz. Ebû Dâvûd, *ez-Züh'd*, 70 (No. 49); İbn Hibbân, *Şahîhu İbn Hibbân*, 15/314 (No. 6891); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 10/266 (No. 10623).

olacaktır.⁴⁶ Halifenin Allah'tan korkması, muhacir ve ensar başta olmak üzere herkese hak ve değerini vermesi gerekir. Allah ve Resûlüne ait ahitler ile hükümler insanlara tam olarak tatbik edilmeli ve gerektiğinde bunlar için savaşılmalıdır. İnsanlara güçleri üzerinde yük yüklenmemelidir.⁴⁷ İdareciler halife tarafından insanlara dinlerini ve Hz. Peygamber'in sünnetlerini öğretmek, elde edilen gelirleri insanlar arasında taksim etmek ve adaletle hükmetmek için gönderilmişlerdir.⁴⁸ Halife tarafından görev verilmiş olan, hiçbir kınamadan korkmayarak işini yapmalı, bir vazife verilmeyen ise kendi işine bakmalı ve idareciye nasihatte bulunmalıdır.⁴⁹ Kişi kendisini ilgilendirmeyen işlere karışmamalı, düşmanından uzak durmalı, güvenilir kimse dışında hiç kimseye sırlarını söylememeli, ahlakı kötü olanla arkadaşlık etmemeli ve işlerini Allah'tan korkanlarla istişare etmelidir.⁵⁰ Allah katında idarecilerin en bahtıyarı kendisi vesilesiyle insanların mesut olduğu kimsedir. En kötüsü de idarecisi olduğu insanların şekavetine sebep olandır. İdareci günaha ve kötülüğe meyletmemelidir. Aksi halde emri altındakiler de aynısını yapabilir.⁵¹ İdareci başkasına boyun eğmemeli, mürailik etmemeli, açgözlü olmamalı, hak uğrunda -kendi taraftarından dahi- hiddetini eksik etmemeli ve öfkesini yutmamalıdır.⁵²

Hiz. Osman (öl. 35/656) bir kabre uğrayıp çokça ağlayınca sebebi sorulur o da Hiz. Peygamber'den şu haberleri nakleder: "Kabir ahiret menzillerinin ilkidir. Kişi buradan kurtulursa ondan sonrakiler daha kolaydır. Burada kurtuluşa eremezse,

⁴⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 22-23 (No. 35) uzunca bir metni ihtiva eden rivayeti herhangi bir hadis kaynağında tespit edemedik.

⁴⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 23 (No. 36); Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/109 (No. 20058); Ali b. Ca'd, *el-Müsne'd*, 195 (No. 1282); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/437 (No. 37063); Ahmed b. Hanbel, *Fezâ'ilü's-şahâbe*, 1/316 (No. 436); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/347 (No. 18740).

⁴⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 23 (No. 37); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/437 (No. 37062); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 1/317-318 (No. 186); Müslim, "Mesâcid", 78 (567); Bezzâr, *el-Bahrü'z-ze'hâr*, 1/444 (No. 314); İbn Hibbân, *Şahîhu İbn Hibbân*, 5/444 (No. 2091); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/86 (No. 16017), 9/50 (No. 17848).

⁴⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 23-24 (No. 38); İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/772 Rivayeti mevcut haliyle herhangi bir hadis kaynağında tespit edemedik.

⁵⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 24 (No. 39); Ebû Yûsuf'ta Hiz. Ömer'in sözü olarak yer alan rivayet Muvatta'nın İmam Muhammed rivayetinde aynı metinle İbn Ömer'in sözü olarak geçmektedir. Bkz. Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî İmam Mâlik, *el-Muvatta'* (*Rivâyetu's-Şeybânî*), thk. Abdulvehhâb Abdullatîf (b.y.: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), "Câmi'u'l-Hadîs", 923; Diğer kaynaklar ise genel olarak Ebû Yûsuf ile aynı senedle Hiz. Ömer'in sözü olarak nakleder. Bkz. İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-Rekâ'ik*, 1/491 (No. 1399); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 5/229 (No. 25528), 7/94 (No. 34450); İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, 2/770; Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ'*, 1/55, 7/268; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/192 (No. 20325); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 7/59 (No. 4641).

⁵¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 24 (No. 40); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/94 (No. 34448); Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ'*, 1/50.

⁵² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 24 (No. 41); Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'Ummâl*, 5/740-741 (No. 14266), 5/766 (No. 14320) Hadisi rivayet dönemi kaynaklarında tespit edemedik.

ilerdekiler daha zordur.”, “Kabirdekinden daha korkunç bir manzara görmedim.”⁵³ Dört halife arasında kendisinden sadece bir hadisin nakledildiği tek isim Hz. Osman (öl. 35/656) olmuştur. O da -görüldüğü üzere- hem ona ait bir tavrı hem de onun tarafından nakledilen ve son yirmi üç rivayet içerisindeki tek merfu hadis olan Hz. Peygamber’e ait bir sözü ihtiva etmektedir.

Hz. Ali (öl. 40/661) halife seçilen Hz. Ömer’e nasihatte bulunmaktadır: “Gömleğini yama, tersini çevirip tekrar kullan, ayakkabını tamir et yine kullan, tûl-u emelden uzak dur ve doyuncaya kadar yeme!”⁵⁴ Yine Hz. Ali tayin ettiği bir görevliye “Neticede mutlaka karşılaşacağın Allah’tan kork! Edası için görevlendirildiğin vazifeye ve seni Allah’a yaklaştıracak olan amellere sarıl! Zira dünyada yapıp ettiklerini Allah’ın huzuruna vardığında hazır bulacaksın” der.⁵⁵ Aynı şekilde tayin ettiği bir valisine vergiyi tam almasını, bölge insanının kendisinde bir zafiyet görmemesini, onlardan bir şey satın alma ya da onlara bir şey satma hususunda dikkatli davranmasını, aksi durumda kendisini azledeceğini söylemektedir.⁵⁶

Ömer b. Abdülaziz’in hilafet makamı ve idarenin sorumluluğu altında fizyolojik olarak yıprandığı, zayıfladığı, renginin solduğu ve saçının döküldüğü haber verilir.⁵⁷ Kendisi tüm gayretini haksızlıkları ve insanların maddi imkansızlıklarını gidermeye sarf etmiştir.⁵⁸ Hanımının beyanıyla o, çok namaz kılıp çok oruç tutan değildir. Ancak Allah korkusuyla insanlara hizmet yolunda cismen ve ruhen kendisini tüketmiştir. Gününü vazifesi başında, bazı gecelerini de yüklendiği sorumluluktan hesaba çekileceği endişesiyle Allah’a yalvarıp yakarak

⁵³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 24 (No. 42/1-2); İki hadisin aynı senedle hem Ebû Yûsuf'ta olduğu gibi bir arada hem de sadece ilk hadisin müstakil olarak nakledilmesi söz konusudur. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/503 (No. 404); İbn Mâce, “Zühd”, 32 (No. 4267); Tirmizî, “Zühd”, 5 (No. 2308); Bezzâr, *el-Baḥrû'z-zehḥâr*, 2/89 (No. 444).

⁵⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 24-25 (No. 43); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Cû'*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1417/1997), 44 (No. 24); Ebû Sa'îd b. el-A'râbî Ahmed b. Muhammed el-Basrî İbnü'l-A'râbî, *Mu'cemu İbni'l-A'râbî*, thk. Abdulmuhsin b. İbrâhim b. Ahmed el-Huseynî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1418/1997), 2/436 (No. 851); Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Fedâ'îlu's-Şaḥâbe ve Menâkıbuhum ve Kavlu Ba'dihim fî Ba'di Şalavâtillâhi 'aleyhim*, thk. Muhammed b. Halîfe er-Rabâh (Suudi Arabistan: Mektebetü'-Gurebâi'l-Eseriyye, 1419/1998), 43 (No. 16); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 7/465 (No. 5289).

⁵⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 25 (No. 44); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/100 (No. 34499).

⁵⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 25 (No. 45); Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Âdem el-Kureşî el-Kûfî Yahya b. Adem, *el-Ḥarâc*, thk. Ahmed Şâkir (b.y.: el-Matba'atü's-Selefiyye, 1384/1964), 70 (No. 234); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/345 (No. 18736); Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, 4/501 (No. 11488).

⁵⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 25-26 (No. 46); Ebû Muhammed Abdülhamîd b. Humeyd b. Nasr Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi 'Abdi İbn Humeyd*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Mahmûd Muhammed Halîl es-Sa'îdî (Kahire: el-Mektebetü's-Sünne, 1408/1988), 225 (No. 675); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/300 (No. 7706); Ebû Nuaym, *Ḥilyetu'l-Evliyâ*, 5/324.

⁵⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ḥarâc*, 26 (No. 47) Her ne kadar Ömer b. Abdülaziz'in hayatı metnin mefhumunu doğrulasa da onu herhangi bir hadis kaynağında tespit edemedik.

geçirmiştir.⁵⁹ Kendisi hilafet görevi öncesinde insanların en güzel giyineni ve en güzel kokular sürüneni iken halife olduktan sonra ruhban sınıfından birisi gibi yaşamıştır.⁶⁰ Son olarak idareci öfkesini yutması gerektirir.⁶¹

2. Rivayetlerin Kaynakları ve Senedleri İtibariyle Değerlendirilmesi

Ebû Yûsuf sıraladığı rivayetlerin tümüne “hadis” diyerek⁶² herhangi bir ayrıma gitmez. Elli iki hadisten bir tanesi kudsî⁶³, yirmi altı tanesi merfu⁶⁴, on sekiz tanesi mevkuf⁶⁵ ve yedi tanesi maktudur.⁶⁶ 30 ve 42 numaralı rivayetlerdeki hadisler onların devamı sadedinde birer de şahid ihtiva etmektedir.

Rivayetleri kaynak itibariyle türlerini ve bunu esas alan sıralanma durumlarını dikkate alarak iki grup halinde tetkik edeceğiz.

2.1 Birinci Grup Rivayetler

Bir tane kudsî, iki tane maktu, bir tane mevkuf ve kalanı merfulardan oluşan ilk yirmi dokuz hadisi kapsar ki onların da ilk yarısı Allah'ı anma, Peygamber'e salavat ve ahiret hayatına dairdir. Sonrasında idare ve idarecilerle ilgili dört hadis, akabinde de idare edilenlere hitap eden on bir hadis gelmektedir.

Rivayetlerin hadis kaynaklarına bakıldığında hem İbn Ebî Şeybe'nin (öl. 235/849) *Musannef*'inin hem de Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Müsned*'inin müstakil olarak çok büyük oranda onları ihtiva ettiği görülmektedir. Bu iki kaynak birlikte değerlendirildiğinde sadece mevkuf olan yirmi dördüncü hadisin bu eserlerde yer almadığı görülecektir ki yukarıda dikkat çektiğimiz üzere bu rivayet de mana olarak ilgili konudaki merfu metinlerle uyumludur.⁶⁷ Yine bu gruptaki rivayetler büyük oranda kütüb-i sittede de yer almıştır.⁶⁸ İkinci gruptakiler kadar

⁵⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 26 (No. 48) Uzunca metne sahip olan bu rivayeti de herhangi bir hadis kaynağında tespit edemedik.

⁶⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 26-27 (No. 49); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 7/175 (No. 35099); Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ'*, 5/324.

⁶¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 27 (No. 50); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 7/174 (No. 35092); Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ'*, 5/358.

⁶² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 14.

⁶³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 17 (No. 14).

⁶⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 15-20, 24 (No. 1-12, 15-23, 25-28, 42).

⁶⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 19-25 (No. 21, 24, 30-41, 43-45).

⁶⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 17, 20, 25-27 (No. 13, 29, 46-50).

⁶⁷ Yine kütüb-i sitte öncesi diğer kaynaklardan olmak üzere bu rivayetlerden bir tanesinin (No. 14) Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'inde, bir tanesinin (No. 29) İmam Mâlik'in *Muvatta*'nda, bir tanesinin (No. 7) İmam Şafii'nin *Müsned*'inde, üç tanesinin (No. 2, 18, 23) Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin *Müsned*'inde, dört tanesinin (No. 3, 5, 13, 22) Abdurrezzak'ın *Musannef*'inde, üç tanesinin (No. 6, 14, 23) Humeydi'nin *Müsned*'inde, yine üç tanesinin (No. 6, 14, 19) İshak b. Râhûye'nin *Müsned*'inde ve altı tanesinin (No. 1, 2, 5, 7, 11, 22) Dârimî'nin *Sünen*'inde de yer aldığı görülür.

⁶⁸ Yedi tanesi (No. 2, 3, 14, 17, 19, 20, 22) Buhârî'nin *Sahih*'inde, sekiz tanesi (No. 3, 7, 14, 16, 17, 18, 22, 26) Müslim'in *Sahih*'inde, on bir tanesi (No. 3, 9, 10, 11, 12, 14, 19, 20, 23, 26, 28) İbn Mâce'nin *Sünen*'inde, iki tanesi (No. 22, 26) Ebû Dâvud'un *Sünen*'inde,

olmamakla birlikte Bezzâr (öl. 292/905), Taberânî (öl. 360/971) ve Beyhakî (öl. 458/1066) tarafından tahric edilenler de vardır.

Rivayetlerin başta kütüb-i sitte olmak üzere ehl-i hadis tarafından telif ve tasnif edilen hadis kaynaklarında yer bulması onların ehl-i hadis nezdinde ve geniş bir coğrafyada bilinip itibar edilen metinler olduklarının göstergesidir. Bu durumun hem Ebû Yûsuf'un ehl-i hadisle daha yakın ilişkiler kurması hem zaman içerisinde rivayet müktesebatının genişlemesi hem de Ebû Yûsuf'un merfu rivayetleri tercih etmesiyle bağlantılı olduğu kanaatindeyiz. Neticede konular doğrudan ve spesifik olarak fikhî meselelerden olmadığına ortak rivayetlerin çoğaldığı şeklinde bir görünüm oluşmaktadır. Ancak bu noktada biz coğrafyanın da etkili olduğunu düşünüyoruz. Zira Bağdat, Kûfe, Basra bölgesinde hayatlarını geçiren Ahmed b. Hanbel ile İbn Ebî Şeybe'nin eserleri neredeyse tüm rivayetleri ihtiva ederken müellifi onların hemen öncesinde yaşayan, hatta bir süre Kûfe'de kalan ancak hayatını bu bölgede geçirmeyen, yine yaklaşık onlar kadar çok rivayet içeren Abdurrezzak b. Hemmam'ın (öl. 211/826-27) *Musannef*'inde bu kısımdaki hadislerin sadece dört tanesi yer almıştır.

Ayrıca Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Âsâr* ve mukaddimesi hariç *Kitâbü'l-Harâc* gibi⁶⁹ diğer eserlerinden farklı olarak ve de İmam Şafiî'nin (öl. 204/820) merfu hadis in otoritesine dair yaptığı vurgudan önceki bir dönemde doğrudan fikhî olmayan konularda merfu hadise öncelik verdiği ortaya çıkmaktadır. Üstelik hadis kaynakları tarandığında ilgili konulara dair mevkuf ve maktu rivayetlerin de bulunduğu açıkça görülecektir. Hatta yirmi beşinci hadis Ebû Yûsuf tarafından Hasan-ı Basrî'nin mürseli olarak merfu versiyonuyla aktarılmasına rağmen –yukarıda işaret ettiğimiz üzere- kaynaklarda benzer manada Abdullah b. Mes'ûd'un sözü şeklinde yani mevkuf versiyonuyla da yer almaktadır ki bunun Kûfe'de bilinmemesi pek tutarlı olmayacaktır. Erken dönemde bölgesel rivayet ağına dair yapılan tespitler de bunu destekler niteliktedir.⁷⁰

Bu bağlamda bir başka husus da rivayetlerin sahabî ravileriyle ilgili olup onlar da on beş ayrı isimdir. Dörder rivayetle Ebû Hureyre ve Enes b. Malik ilk sıradadır. Onların ardında üç rivayetle Ebû Saîd el-Hudrî, ikişer rivayetle Hz. Ebû Bekir, Mu'az b. Cebel ve Ebû Zer el-Gıfârî, birer rivayetle de Abdullah b. Mes'ûd, Şeddâd b. Evs, Hz. Âişe, Berâ b. Âzib, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, Mut'im b. Adî, Ümmü'l-Husayn ve hükmen merfu bir rivayette Huzeyfe b. Yemân gelmektedir. Bu durum

sekiz tanesi (No. 2, 3, 7, 13, 14, 15, 19, 23) Tirmizî'nin *Sünen*'inde ve yedi tanesi (No. 3, 4, 5, 16, 17, 19, 26) de Nesâî'nin *Sünen*'inde tahric edilmiştir.

⁶⁹ Bu eserlerde mevkuf ve maktu rivayetlerin toplamı merfu hadislerin kabaca iki katına tekabül etmektedir. Fatih Bayram, *Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Âsâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 17-45; Bayram, "Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 204-205.

⁷⁰ Bkz. Bekir Kuzudişli, "Bölgelere Göre 'Men Kezebe 'Aleyye...' Hadisinin Rivayet Seyri", *Hadis Tetkikleri Dergisi* VI/1 (2008), 87.

Kitâbü'l-Harâc'ın geneliyle uyumlu iken⁷¹ *Kitâhü'l-Âsâr* ile farklılık arz etmektedir ki orada Abdullah b. Mes'ûd mevkuflarda olduğu gibi merfu rivayetlerde de açık ara diğer sahabîlerin önündedir.⁷² Bu durum bir taraftan konuların fikhî meselelerden olmamasıyla ilgiliyken diğer taraftan ve esas itibariyle de Kâdîlkudât Ebû Yûsuf'un hadis müktesebatındaki genişlemeye bağlantılıdır. Zira bu genişlemeye istinaden hocası Ebû Hanîfe'ninkinden farklı hükümler verdiği de olmuştur.⁷³

Ayrıca hicri ikinci asrın rivayet usul ve üslubunu⁷⁴ yansıtacak biçimde senedlerde hem inkıtal -ki birinci⁷⁵, on üçüncü⁷⁶ ve yirmi beşinci⁷⁷ hadisler böyledir- hem de müphem raviler söz konusudur.

Tüm rivayetler içerisinde Ebû Yûsuf'un müphem ravi(ler)den naklettiği on üç hadis vardır. Bunlardan on iki tanesi **بعض أشيائنا** denilerek aktarılır ki onların da dört tanesi⁷⁸ ilk yirmi dokuz rivayet içerisinde. Bu rivayetler tetkik edilirken bahis konusu müphem raviden sonra gelen ravinin kim olduğu; Kûfe, Bağdat, Basra yani Irak bölgesinde bulunup bulunmadığı ve kendisinden rivayette bulunanlar arasında Ebû Yûsuf'un hocalarından sayılan isimlerin yer alıp almadığı üzerinde durulacak, böylece hem ittisal imkanı hem de mezkur lafızların kullanılma sebebi sorgulanacaktır.

بعض أشيائنا denilerek tahriç edilen iki numaralı hadis ehl-i hadis tarafından tasnif edilen muteber hadis kaynaklarında yer alan meşhur bir rivayettir. Müphem

⁷¹ Bkz. Bayram, “Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, 212.

⁷² Bkz. Bayram, *Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Asâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, 91-99.

⁷³ Örnek için bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 60-62.

⁷⁴ Bkz. Bünyamin Erul, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) : I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLIII/1 (2002), 27-61.

⁷⁵ Senedde yer alan Tâvûs b. Keysân (33-106) Muâz b. Cebel'e (ö. 17) yetişememiştir. Rivayetin senedi yer aldığı hadis kaynaklarında da bu şekildedir. Ancak hadisin, senedinde Tâvûs b. Keysân bulunmaksızın aradaki raviler aynı olmak üzere Cabir b. Abdullah'tan nakli söz konusudur. Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsâf*, 3/5 (No. 2296); Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü's-şagîr*, thk. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc (Beyrut – Amman: el-Mektebü'l-İslâmî – Dâru Ammâr, 1405), 1/138 (No. 209); Yine yakın lafızlar ve farklı bir senedle Abdullah b. Ömer'den de rivayet edilmiştir. Bkz. Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 2/62 (No. 519).

⁷⁶ Hadisin senedindeki Fadl b. Atiyye'nin Ubeyd b. Umeyr'den (ö. 74) onun bir sözünü naklettiği görülmektedir. Ancak İbn Ebî Şeybe'nin de tahriç ettiği şekilde Fadl b. Atiyye, Ubeyd b. Umeyr'den ancak oğlu Abdullah (ö. 113) vasıtasıyla rivayette bulunanlardandır. Bkz. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326/1908), 8/281, 5/300.

⁷⁷ Hasan-ı Basrî'nin mürselleirnden olması hasebiyle inkıta söz konusudur. Ancak İbn Mes'ûd'un sözü ve İbn Mes'ûd'un ya da İbn Ömer'in Hz. Peygamber'den nakli olarak muhtevasına yakın manalarda bazı rivayetler söz konusudur. Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 7/468 (No. 37294); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, 12/17 (No. 5383); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 9/475 (No. 6983).

⁷⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, (No. 2, 5, 21, 27).

raviden sonraki ravi ise Nâfi mevlâ İbn Ömer'dir ve önde gelen talebelerinden olan Yahya b. Said el-Ensârî, İbn İshak, Leys b. Sa'd, İbn Cüreyc, İbn Ebî Leylâ da Ebû Yûsuf'un kendilerinden rivayette bulunduğu hocaları arasındadır. Yine Nâfi'den rivayette bulunanlardan İbn Şubrume, Ebû Hanîfe'nin akranı olup Kûfe kadılığı yapmıştır. Eyyûb es-Sahtiyânî ise Basralıdır.⁷⁹ Beş numaralı hadiste müphem raviden sonra altıncı tabakadan "sika" bir ravi olan Abdullah b. es-Sâib el-Kindî el-Kûfî bulunur ve onun Abdullah b. Mes'ûd'dan Zâzân el-Kindî el-Kûfî vasıtasıyla rivayeti söz konusu iken⁸⁰ senedde yer almamaktadır. Bu açıdan rivayet mürseldir. Rivayetin diğer kaynaklarına bakıldığında arada Zâzân'ın bulunduğu görülecektir. Ayrıca hem Kûfelidir hem de kendisinden rivayette bulunanlar arasında "A'meş, Ebû İshak eş-Şeybânî, Süfyan-ı Sevrî ve başka pek çok kimse (cemaat)"⁸¹ vardır. Bu isimlerden ilk ikisi Ebû Yûsuf'un hocaları arasındadır. Süfyan-ı Sevrî ise Kûfeli fakih, muhaddis ve müfessirdir. Yirmi bir nolu hadiste ise müphem raviden sonra Hubeyb b. Ebî Sâbit el-Kûfî bulunur. Ondan rivayette bulunanlar arasında yer alan A'meş, Ebû İshak eş-Şeybânî, Husayn b. Abdurrahman, İbn Cüreyc, Abdurrahman b. Abdullah el-Mes'ûdî, Mis'ar b. Kîdâm, Mutarrîf b. Tarîf⁸² Ebû Yûsuf'un hocalarındandır. Hubeyb'ten rivayette bulunanlar arasında yer alan Süfyan-ı Sevrî de Kûfelidir ve rivayetin mevcut haliyle zikredildiği İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde ve sonraki diğer kaynaklarda müphem ravi yerinde Süfyan-ı Sevrî vardır. Yirmi yedi numaralı hadis de benzer bir mahiyet arz eder. Müphem raviden sonra senedde Mekhûl yer almaktadır. Ondan rivayette bulunanlar arasında Haccâc b. Ertât, İsmail b. Ümeyye ve İbn İshak vardır ki bunlar da Ebû Yûsuf'un hocaları arasındadır.⁸³ Tüm bunlar Ebû Yûsuf'un bu rivayetlerdeki müphem ravi kullanımının rivayeti birden fazla hocasından almasıyla alakalı olabileceği izlenimini vermekte, بعض أشياخنا ifadesinin de "hocalarımızdan bazıları" şeklinde çoğul olarak anlaşılmasının isabetli olacağı kanaatini güçlendirmektedir.

Ayrıca bu grupta yer alan yirmi altıncı rivayet başka kaynaklarda da aynı senedle nakledilmiştir. Ancak Ebû Yûsuf'taki rivayette sahabî ravi Abdullah b. Ömer, diğer kaynaklarda ise Abdullah b. Amr'dır.⁸⁴ "Amr"ın "Ömer" şeklinde yazılması yani bir tashif söz konusu olmalıdır.

⁷⁹ İbrahim Hatiboğlu, "Nâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/286; Ebû Yûsuf'un hocalarını toplu halde görmek için bkz. Kevserî, *İmam Ebû Yûsuf Hayatı, Eserleri Ve Fıkhî Görüşleri*, 68-74.

⁸⁰ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/230, 3/302-303; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1406/1986), 304.

⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/230; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ossmân ez-Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 2/426.

⁸² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/178.

⁸³ Ebû Yûsuf'un tespit edilen tüm üstadlarının sıralandığı geniş liste için bkz. Kevserî, *İmam Ebû Yûsuf Hayatı, Eserleri Ve Fıkhî Görüşleri*, 66-75.

⁸⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 19-20 (No. 26); İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, 6/418 (No. 32536), 7/446 (No. 37109); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/45, 47-48, 399-400 (No.

Son olarak dördüncü⁸⁵, sekizinci ve dokuzuncu⁸⁶ ile on ikinci⁸⁷ hadislerin senedlerinde cerh edilmiş raviler vardır ki bu durum sonraki asırlarda telif edilen hadis musannefatı için de muhtemel ve vakidir.

2.1 İkinci Grup Rivayetler

Bu grup dört halife ve Ömer b. Abdülaziz'e ait mevkuf ve maktu metinlerden oluşur ki birinci grup rivayetlerin örnek uygulayıcıların dilinde ve fiilindeki tezahürü yerindedir. Buradaki yirmi üç rivayet içerisinde bir tanesi Hz. Osman tarafından, bir tanesi de senedsiz olarak ona bitişik nakledilen iki merfu hadis, üç tanesi Hz. Ebû Bekir'e, on tanesi Hz. Ömer'e⁸⁸, üç tanesi de Hz. Ali'ye ait on altı mevkuf rivayet ve hepsi Ömer b. Abdülaziz'e ait beş tane maktu hadis bulunur. Ehl-i sünnetin halife sıralamasına sadık kalınmış, hatta Hz. Osman'dan sadece bu nedenle nakilde bulunulmuş gibidir. Zira doğrudan ona ait bir söz ya da uygulama zikredilmez. Ancak Hz. Peygamber'in sözünü aktarmadan önce bir kabrin başında ağlaması ahiret ve hesap günü odaklı bir idareci örnekliği olarak yorumlanabilir. Sonrakilerden ise sadece Ömer b. Abdülaziz'e atıf yapılmıştır.

Bu rivayet grubunun hadis kaynakları ise genel olarak kütüb-i sitte öncesi ve sonrası hadis musannefatıdır. Bunda zikredilen rivayetlerin mevkuf ve maktu olmasının etkisi aşıkardır. Zikredilen iki merfu hadisin Ahmed b. Hanbel ve Bezzâr'ın *Müsned*'leri yanında İbn Mâce ve Tirmizî tarafından da tahrîc edildiği görülmektedir. Mevkuf ve maktulardan oluşan kalan yirmi bir hadis içerisinde Hz. Ömer'e ait olan üç mevkuf rivayet⁸⁹ ile Ömer b. Abdülaziz'e ait iki maktu rivayeti⁹⁰ herhangi bir hadis kaynağında tespit edemedik. Yine Hz. Ömer'e ait bir hadise⁹¹ geç dönem kaynağı olan Ali el-Müttaki el-Hindi'nin (öl. 975/1567) *Kenzü'l-Ummâl*'inde tesadüf etmemiz hasebiyle onu da buraya dahil etmek mümkündür. Kalan rivayetler ise –birinci gruptakilerde olduğu gibi- on taneyle en çok İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde geçmektedir. Ondan sonra da rivayet asırlarının sonlarında yer alan Ebû Nuaym'ın (öl. 430/1038) *Hilyetü'l-Evliya*'sında yedi tanesi, Beyhakî'nin eserlerinde ise altı

6501, 6503, 6793); Müslim, "İmâre", 46 (1844); İbn Mâce, "Fiten", 9 (No. 3956); Ebû Dâvûd, "Fiten ve Melâhim", 1 (No. 4248); Nesâî, "Bey'a", 25 (No. 4191).

⁸⁵ Ebû Yûsuf'un rivayette bulunduğu hocası Ebân b. Ebî Ayyâş (ö. 140) "metruk" bir ravi kabul edilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 87.

⁸⁶ İki hadisin de senedinde yer alan Basralı abid, zahid Yezid b. Ebân er-Rakâşî (ö. 110) hadiste zayıf kabul edilmiştir. Bkz. Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, 4/418; Nitekim İbn Mâce'de yer alan aynı sened muhakkik Fuâd Abdülbâkî tarafından bu ravi sebebiyle zayıf görülmüştür. Bkz. İbn Mâce, *es-Sünen*, 2/1446.

⁸⁷ Senedinde yer alan Muhammed b. Malik el-Cüzcânî "çok hata yapar, hadisiyle ihticac edilmez" denilerek cerh edilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 9/422-423.

⁸⁸ Kitâbü'l-Harâc'ın geneli dikkate alındığında da durum farklı değildir. Nitekim zikredilen toplam 235 mevkuf rivayetin 109 tanesi yani yarıya yakını yine Hz. Ömer'dendir. Bkz. Bayram, "Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 205, 213.

⁸⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, (No. 32, 33, 35).

⁹⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, (No. 47, 48).

⁹¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, (No. 41).

tanisi tahriç edilmiştir. Aynı yoğunlukta olmamakla beraber bunlar dışında ehl-i hadise ait birçok farklı kaynakta da yer aldıkları görülmektedir.⁹²

Otuz ve otuz altıncı⁹³, otuz üçüncü⁹⁴, otuz sekiz ve otuz dokuzuncu⁹⁵, kırk⁹⁶, kırk üç⁹⁷, kırk dört⁹⁸ ve kırk beşinci⁹⁹ hadislerin senedinde inkıta söz konusudur.

Ebû Yûsuf'un kendisinin müphem ravilerden naklettiği toplam on üç hadisten dokuz tanesi bu gruptadır. Bir hadiste¹⁰⁰ Ebû Yûsuf *شيخ من أهل الشام* diyerek Ömer b. Abdülaziz'den rivayette bulunur ki onu herhangi bir hadis kaynağında tespit edemedik. *بعض أشياخنا* denilerek nakledilen diğer sekiz rivayetten¹⁰¹ kırk dokuz numaralı olanı *حدثني بعض أشياخنا الكوفيين قال: قال لي شيخ بالمدينة: رأيت عمر بن عبد العزيز بالمدينة*

⁹² Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'i*, İmam Malik'in *Muvatta'*, Abdullah b. Mübârek'in *ez-Zühd ve'r-Rekâik'i*, Yahya b. Adem'in *Kitâbü'l-Harâc*'ı, Ali b. Ca'd'ın *Müsned'i*, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* ve *Fezâilu's-Sahâbe'si*, Abd b. Humeyd'in *Müsned'i*, İmam Müslim'in *Sahih'i*, İbn Şebbe'nin *Tarihu'l-Medine'si*, Ebû Dâvud es-Sicistânî'nin *ez-Zühd'ü*, İbn Ebî'Dünya'nın *el-Cû'u*, Bezzâr'ın *Müsned'i*, Ebû Said İbnü'l-A'râbî'nin *Mu'cem'i*, İbn Hibban'ın *Sahih'i*, Taberânî'nin *Mu'cemler'i*, Dârekutnî'nin *Fezâilu's-Sahâbe'si* ve Hakim'in *Müstedrek'i* bunlardandır.

⁹³ Otuzuncu rivayet iki ayrı metinden oluşmaktadır. Bunlardan birincisinin senedinde yer alan Zübeyd b. el-Hâris el-Kûfî'nin (ö. 122) nakilde bulunduğu Hz. Ebû Bekir'i görmemiş olması hasebiyle bir irsal/inkıta söz konusudur. Aynı ravinin Hz. Ömer'e de yetişemediği halde ondan nakilde bulunmasına istinaden otuz altıncı hadis de munkatı olmaktadır. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/310-311; Yine otuzuncu hadisin ikinci parçasında Musa b. Ukbe'nin (ö. 141) görüşemediği Esmâ bint Umeys'ten (ö. 40) nakilde bulunması hasebiyle bir inkıta söz konusudur. Bkz. Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Meğâni'l-Ahyâr fî Şerhi Esâmi'r-Ricâl Me'âni'l-Âşâr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006), 3/93-94.

⁹⁴ Ebû'l-Muleyh b. Üsâme el-Huzeli el-Kûfî el-Basrî (ö. 112) Hz. Ömer'in bir hutbesini nakletmektedir. Ancak kendisinin Hz. Aişe, İbn Abbas ve İbn Ömer'den rivayeti varken Hz. Ömer'e yetiştigi vaki değildir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 12/246.

⁹⁵ Her iki hadis de Zühri'nin (ö. 124) yetişemediği Hz. Ömer'den nakletmesi sebebiyle mürseldir.

⁹⁶ Hadiste Hz. Ömer'in Ebû Musa el-Eş'ari'ye yazdığı bir mektup söz konusudur ve doğrudan Ebû Musa el-Eş'ari'nin torunu Said b. Ebî Bürde b. Ebî Musa el-Eş'ari el-Kûfî (ö. 138) tarafından nakledilmektedir. Onun, dedesi Ebû Musa'dan rivayetleri kendisinden bir şey işitmemiş olması hasebiyle munkatı kabul edilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/8 Ne var ki burada işitmeden ziyade yazılı bir metin söz konusudur ve aile içerisinde devredilmesi de imkan dahilindedir ki bu da ittisale delalet eder.

⁹⁷ Kırk üçüncü rivayette Ebû Yûsuf'un hocası Ebû Hanîfe (80-150) doğrudan Hz. Ali'den (öl. 40) nakilde bulunduğu intkita söz konusudur.

⁹⁸ Kırk dördüncü hadis hem Ebû Yûsuf tarafından *بعض أشياخنا* denilerek müphem raviden nakledilmesi hem de Atâ b. Ebî Rebâh'ın (ö. 114) rivayeti bulunmayan Hz. Ali'den nakletmesi sebebiyle munkatıdır.

⁹⁹ Ebû Yûsuf'un rivayette bulunduğu İsmail b. İbrahim b. el-Muhâcir el-Becelî el-Kûfî, Tahâvî ve Tirmizî'nin rivayetlerine yer verdiği ancak zayıf kabul edilen bir ravidir. Bkz. Aynî, *Meğâni'l-Ahyâr*, 1/56.

¹⁰⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, (No. 48).

¹⁰¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, (No. 35, 41, 42/1, 44, 46, 47, 49, 50).

şeklinde esas itibariyle tümüyle müphem ravilerden oluşmaktadır ve İbn Ebî Şeybe ile Beyhakî tarafından senedli olarak tahriç edilmiştir.

بعض أشيائنا denilerek nakledilenlerden otuz beşinci hadis bizim başka bir kaynakta tespit edemediğimiz rivayetlerden olup müphem raviden sonraki ravi Abdülmelik b. Müslim Ebû Müslim el-Kûfi'dir ve kendisinden rivayette bulunanlar arasında Ebû Yûsuf'un hocalarından herhangi birinin ismi yer almaz. Sadece Süfyan-ı Sevrî'nin hem onun akranı olduğu hem de ondan rivayette bulunduğu zikredilmektedir.¹⁰² Herhangi bir kayıt tespit edemesek de mezkur konumu Ebû Yûsuf'un ve hocaları konumundaki isimlerin ondan rivayetini mümkün kılacak mahiyettedir. Kırk ikinci rivayet aynı metinle ve muttasıl olarak Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce ve Tirmizî tarafından nakledilmiştir. Ancak müphem raviden sonraki Hânî mevla Osman b. Affan ile ondan rivayette bulunanlar ve Ebû Yûsuf arasında bir bağlantı tespit edemedik. Kırk dördüncü hadiste müphem raviden sonra Atâ b. Ebî Rebâh bulunur. Ebû Yûsuf'un hocası olup da ondan rivayette bulunanlar arasında Ebû Hanîfe, A'meş, İbn İshak, İbn Cüreyc, Amr b. Dinâr, Abdullah b. Ebî Necîh ve İbn Ebî Leylâ yer almaktadır.¹⁰³ Kırk altıncı hadiste müphem raviden sonra gelen Muhammed b. Ka'b el-Kurazî bir müddet Kûfe'de bulunmuş sika bir ravidir. Kendisinden rivayette bulunanlardan Yezid b. Ebî Ziyâd ve İbn Aclan¹⁰⁴ Ebû Yûsuf'un hocaları arasındadır. Kırk yedinci hadiste sonraki ravi Ömer b. Zerr b. Abdullah b. Zûrare el-Hemedânî el-Kûfi'dir. Akranı olan Ebû Hanîfe, Yahya b. Said ve İbnü'l-Mübarek ondan rivayette bulunanlar arasındadır.¹⁰⁵ Ellinci rivayette Ömer b. Abdülaziz'in bir tavrı kendisinin amili olan İsmail b. Ebi Hakîm tarafından aktarılır. Ondan rivayette bulunanlar arasında akranı ve Ebû Yûsuf'un da hocası olan Yahya b. Said el-Ensari bulunmaktadır.¹⁰⁶ Sonuç olarak Ebû Yûsuf'un müphem ravilerden rivayette bulunmasıyla ilgili yukarıdaki tespitimizin nispeten geçerli olduğu görülmektedir.

Senedin orta kısmında müphem ravinin yer aldığı tek örnek ise kırk birinci rivayettir. Buna göre Ebû Yûsuf, hocası Mis'ar b. Kîdâm el-Kûfi'den, o da عن رجل diyerek müphem bir ravi vasıtasıyla Hz. Ömer'den nakletmektedir ki rivayet dönemi hadis kaynaklarında tespit edilememiştir.

Otuz iki¹⁰⁷, otuz üç¹⁰⁸ ve otuz beşinci¹⁰⁹ rivayetlerde zayıf kabul edilen raviler bulunmaktadır.

¹⁰² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 6/424.

¹⁰³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/199-200.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 9/420-421.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/444; Aynî, *Meğâni'l-Ahyâr*, 2/374-375.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/289.

¹⁰⁷ Ebû Yûsuf'un rivayette bulunduğu Ebû Bekir b. Abdullah el-Huzeli el-Basri (ö. 167) genel olarak zayıf bir ravi kabul edilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 12/45-46.

¹⁰⁸ Ebû Yûsuf'un nakilde bulunduğu Ubeydullah b. Ebi Humeyd el-Basri zayıf kabul edilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/9-10.

¹⁰⁹ Ravi Osman b. Atâ el-Horasânî zayıf kabul edilmiştir. Bkz. Aynî, *Meğâni'l-Ahyâr*, 2/307.

Senedlerde yer alan Kûfeli ravilerin “teşeyyu” ile itham edilmesi, “şîl” ya da “Kûfe ehlinin şiilerinden” ve “mürciî” olarak tanıtılması ise yaygın ve bilinen bir durumdur.¹¹⁰ Şîllikle itham edilme hususunda örnek olarak Atiyye b. Sa’d ile Fudayl b. Merzûk ile sika kabul edilen Abdülmelik b. Müslim b. Selam el-Kûfî’nin tercemelerine bakılabilir.¹¹¹ Yine Ebû Hanîfe’nin akranı olan Ömer b. Zer el-Kûfî’nin - sika kabul edilmekle beraber- ircâ fikrinin öncüsü olduğu zikredilmiştir.¹¹²

Otuzuncu rivayetin senedinde Ebû Yûsuf’un hadisi İsmail b. Ebû Hâlid’in Zübeyd b. el-Hâris ya da Ebû Sâbit’ten naklettiğine dair bir şek ifadesi yer almaktadır. Ancak kaynaklarda rivayet her ikisinden de nakledilmiştir.¹¹³

Görüleceği üzere bu gruptaki rivayetler ikinci asır rivayet üslubunun tüm unsurlarını yansıtmakta, hem nicelik hem de nitelik bakımından birinci gruptakilerden çok daha fazla zaafiyet taşımaktadır. Ancak buradaki yirmi üç rivayetin “fezâil” türünden sayılabilecek mahiyette olduğu da bir gerçektir. Hatta ilkesel ve sistematik olduğu iddia edilemese de sonraki dönemlerde ehl-i hadisin ilgili rivayetlere yönelik yaklaşımıyla bir tür benzerlik bulunduğu söylenebilir. Zira başta bu rivayetlerin en çok yer aldığı kaynak olan İbn Ebî Şeybe’nin *Musannefi* olmak üzere tüm kaynaklarda onların sıralandığı ana başlık öncelikle “zühd” sonra da “edeb ve meğâzî”dir.¹¹⁴

3. Muhteva Tahlili

3.1 Hadislerin Muhtevası

Tüm rivayetlerin muhtevaları, sıralanma şekilleri ve ikinci gruptakilerin sona bırakılmaları dikkate alındığında onların fikhî mülâhazalarla değil de bir nasihatnâmenin mahiyetine uygun şekilde¹¹⁵ zikredildikleri ve bu doğrultuda hadisler yanında önceki halifelerden örnekler sunmanın amaçlandığı görülmektedir.

Nitekim ilk hadis bir taraftan her Müslümanın dünya görüşünü belirleyen temel unsur olması açısından “tevhid” ilkesinin öncelikli ve her şeyin başı

¹¹⁰ Örnekler için bkz. Bayram, *Ebû Yûsuf’un Kitâbu’l-Asâr’ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, 48-62.

¹¹¹ İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 7/224-225, 8/298-300; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 365.

¹¹² İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 7/444.

¹¹³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, 20-21 (No. 30/1); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-Rekâ’ik*, 1/319 (No. 914); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 7/91, 434 (No. 34433, 37056); İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîne*, 2/670-671; Ebû Dâvûd, *ez-Zühd*, 53 (No. 28); Ebû Nuaym, *Hilyetu’l-Evliyâ*, 1/36-37.

¹¹⁴ Alt başlıklar ise anahatlarıyla “Allah’ın rahmeti ve merhameti, tûl-i emel sahibi olmamak, ihtiyaç olmayan ya da kendisini ilgilendirmeyen hususlarda kişinin dilini muhafaza etmesi, Hz. Ömer’in zahidliği/dünyadan uzak oluşu, Hz. Peygamber’in Hz. Ömer’den razı olması, Allah’ı anmanın/zikretmenin fazileti, kabir hayatını hatırdan çıkarmamak, yeme-içmede aşırıya kaçmaktan uzak durmak, vergilerin toplanması, bu hususta tavizsiz olunması, vergi toplamada şiddet uygulamanın ve sert davranmanın yasak olması” şeklindedir.

¹¹⁵ Bkz. Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, 37/304; Pala, “Nasihatnâme”, 32/409; Gözel, “Siyâsetnâmelerdeki Ahlakî Tavrın Dinî Referansları”, 736.

olduğunun beyanı diğer taraftan da hadisler sıralanarak yapılan konuşmanın “hamdele”si yerindedir. Dört ve beşinci hadisler mevcut haliyle nasihatnâmenin muhtevası içerisinde hamdeleden sonraki “salvele” görünümündedir. Ahiret hayatı, hesaba çekilme ve cehenneme atıf yapan sonraki dokuz hadisle birlikte ilk on dört rivayet bir nevi tevhid, nübüvvet ve meâddan oluşan usûl-i selâseye karşılık gelmektedir ki bu da İslam inancının temelini teşkil eder. Yer aldıkları hadis kaynaklarında muhtevasına dahil edildikleri başlıklar da değerlendirmelerimizi destekler niteliktedir. “Kitab” olarak ifade edilen ana başlıklar daha ziyade “zühd, rikak, iman, cennet, sıfatü'l-cennet, sıfatü'l-kıyame”dir. “Bab” denilen alt başlıklar ise anahatlarıyla “Allah’ı anmanın, hatırlamanın ve bunu devamlı yapmanın fazileti; cihadın fazileti; Allah’ın Hz. Peygamber’e bahsettiği nimetler, ona salat u selam getirmenin sevabı; cennetin, oradaki nimetlerin ve ehlinin vasıfları, cehennem ehli için hazırlanan azap ve şiddeti, Hz. Peygamber’in şefaati, yeniden diriliş ile ahiret ve hesabı hatırlamak şeklindedir.

On beş ve on sekizinci hadisleri de içine alan sonraki dört hadis idare, idarecilik ve idarecilerle ilgili görünmektedir. Hadis kaynaklarında bu rivayetlerin yer aldığı başlıklar ise “adil idareci, adil idarecinin fazileti, zalim idarecinin cezası, halka yumuşak davranmaya teşvik, halkı sıkıntıya sokmaktan nehiy, idarecinin tebaasını koruması ve onlara gözetmesi, Allah’tan korkmayı emrettiğinde ve adil davrandığında idarecinin elde edeceği ecir ve mükafat, idarecinin yapması ve kaçınması gereken hususlar, zaruret hali hariç idareciliğin talep edilmemesi” şeklindedir.

On dokuz ve yirmi dokuzuncu hadisi de kapsayan sonraki on bir rivayet ise yönetilenlere yani tebaaya yöneliktir. Nitekim hadis kaynaklarında altında zikredildikleri başlıklar da “idareciye itaat, itaate teşvik, idareciye muhalefet, itaate ve cemaate bağlı kalmak, fitnenin zuhurunda cemaate bağlı kalmak, cemaatten ayrılmanın fenalığı, isyana çağıranlardan sakındırmak, havâricin (cemaatin ayrılıp isyan edenlerin) katli, halifelere verilen biata vefalı olmak, eliyle ve kalbiyle onu desteklemek, fitne sayılan hususlar” şeklindedir. Hem idare eden hem de idare edilenlerle ilgili rivayetler ise genel olarak imâre, cihat, biat, siyer, ahkâm ve fiten ana bölümleri altında tahriç edilmiştir.

İkinci grubu oluşturan rivayetler ise yer aldıkları kaynaklarda genel olarak başta “zühd”, sonra da “edeb ve meğâzî” ana başlıkları altında sıralanmıştır. Alt başlıklar ise önceki bölümün sonundaki dipnotta gösterilmiştir.

Tüm rivayetler için ehl-i hadisin kabullerinden farklı bir anlamanın ya da anlamlandırmanın söz konusu olmadığı görülmektedir.

3.2 Ebû Yûsuf'un Nasihatleri ve Kavramsal Çerçeve

Abbasilerden önceki yönetim yani Emeviler her ne kadar ilahi menşeli olduklarını ve itaati hak ettiklerini iddia ederek¹¹⁶ saltanatlarını sürdürmüşlerse de bir devrim ile iktidarlarını kaybetmişlerdir. Bu sürecin yaşandığı zamanlarda Ebû Yûsuf yirmili yaşlarına ulaşmak üzeredir. Yani *Kitâbü'l-Harâc*'ın ve de konu edindiğimiz “mukaddime”sinin kaleme alındığı dönem böylesi bir değişimden yaklaşık kırk yıl sonraya tekabül etmektedir. Ayrıca *Kitâbü'l-Harâc*, “aynı zamanda İran yönetim geleneğinden gelen saray bürokrasisine karşı bir protestonun örtülü ifadesini oluşturur. Ebû Yûsuf'un eserinde sunduğu kavramsal çerçeve İslam hukukunun onun dönemine kadar geliştirdiği birikime dayanmaktadır.”¹¹⁷ Zira İran etkisi ve İran kökenli Bermekî ailesinin son derece etkin olduğu bir dönemde görev yapmıştır. Devlet adamlarıyla bir arada olduğu o günlerde Hârûnürreşîd'in veziri Yahya b. Hâlid el-Bermekî tarafından eyyâmü'l-Arab'ı bilmemekle, bu nedenle de sultanlarla sohbetin hakkını veremeyeceği türünden ithamlarla karşılaşmıştır.¹¹⁸ Diğer taraftan Abbasiler devrinde başta Zerdüşt İran hükümdarı Erdeşir'e ait *Ahd-i Erdeşir* olmak üzere Kısra Enûşirvan'a ait *Kitabu't-Tâc fî Ahlâkı Enûşirvân* ve İran kökenli İbnü'l-Mukaffâ (ö. 142/759) tarafından tercüme ve telif edilen siyasetnâme türündeki eserler siyasi ahlak alanını şekillendiren kaynaklar olmuştur. Ebû Yûsuf'un da temsil ettiği anlaşılan fikhî siyaset geleneğinde ise adaletin kaynağı şeriat, adil olan ise şer'i olandır. Hz. Peygamber ve dört halife dönemleri ile uygulamaları önceliklidir.¹¹⁹ Kısaca İslam siyaset düşüncesinin tevhid, hilafet ve adalet gibi temel dînî kavramlar üzerine tasarlandığı görülür¹²⁰ ki biz de Ebû Yûsuf'un yaklaşık dört sayfayı bulan nasihatlerini¹²¹ ve akabinde zikredilen yukarıda tanıttığımız rivayetlerin muhtevasını bu üç kavramla bağlantılı başlıklar altında değerlendireceğiz.

3.2.1 Emr ve Mü'minlerin Emiri – الأمر / أمير المؤمنين

Ebû Yûsuf'un dilinde idare/yönetim, halkın/reâyânın işlerini de ifade edecek şekilde “emr – أمر (iş)” kelimesiyle tanımlanmaktadır. Bu bazen “büyük bir iş – أمر عظيم”, bazen “ümme'nin işi – أمر الأمة” ve bazen de “ümme'nin ve reâyânın işi – أمر الأمة و الرعية” şeklinde tavsif edilir. İdare “Allah tarafından verilmektedir” ve “ihسان etti, göreve getirdi, emanet etti, görevlendirdi, atadı, kolye (gibi) taktı” anlamlarına gelen “قَدَّكَ” fiiliyle ifade edilmiştir. Müminlerin emirine hitap edilerek şöyle denir: قَدَّكَ - Allah (الله) أمر هذه الأمة, Allah sana büyük bir iş ihسان/emanet etti, (الله) أمر عظيم

¹¹⁶ Konuyla ilgili geniş bir değerlendirme için bakınız. H. Musa Bağcı, “Kader İnancının Siyasetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II (2000), 105-133.

¹¹⁷ Haluk Alkan, “İslam Siyasi Düşüncesinde Otorite Kavramı”, *İslam Siyaset Düşüncesi*, ed. Lütfi Sunar - Özgür Kavak (Ankara: İlem Yayınları, 2022), 125-126.

¹¹⁸ Ögüt, “Ebû Yûsuf”, 10/261.

¹¹⁹ Kömbe, “İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetname-Nasihatname Türünde Siyaset Tasavvuru”, 238-239, 259.

¹²⁰ Geniş bilgi için bkz. Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 163-168.

¹²¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 11-14.

seni bu ümmetin işiyle görevlendirdi, قَلَدَكَ اللهُ مِنْ أَمْرِ هَذِهِ الْأُمَّةِ وَالرَّعِيَّةِ – Allah seni bu ümmetin ve reâyânın/halkın işiyle görevlendirdi.¹²² Zira “fikhî siyaset geleneğinde Allah’ın emaneti gözüyle bakılan reâyâ için esas itibariyle dînî bir çerçevede ‘ümmet’ ve ‘Müslümanlar’ tabiri kullanılmıştır.” Son noktada “emr”, Allah’ın insanlara ve Müslümanlara yardım etmesi amacıyla idareciye bir ihsanı olarak verdiği emanettir. Emanet vurgusu aksi durumun ihanet olmasını beraberinde getirir ki bu da ahirette cezayı muciptir. Bu kabul bir tanrısallık ya da yanılmazlık yüklemek için değildir. Aksine Allah’ın irade ve tasarrufundan ayrı vuku bulacak herhangi bir şeyin olmadığını ve idarecinin sorumluluğundaki büyüklüğü ve ağırlığı ifade etmeye matuftur. Yani onu “sorumluluğu çok ağır bir nimet”e dönüştürmektedir. Bu nimetin şükrünün ifa edilmesi ise pratik uygulamalara yansımaları gereken bir başka sorumluluktur.

Benzeri konuları ele alan metinlerde idareci için Nisa Sûresi 59. ayete referansla sık kullanılan “ulu’l-emr” kavramına Ebû Yûsuf tarafında hiç atıf yapılmamıştır. Hz. Peygamber’in mukaddimeye alınan hadislerinde idareci(ler) için çoğunlukla إمام ve ولاة, bir defa da أمير lafzı kullanılsa da kendisi halifeye her daim أمير المؤمنين unvanıyla hitap eder. Halbuki Medine şehir devletinin tabii lideri olan Hz. Peygamber’in vefatı akabinde Hz. Ebû Bekir "Peygamberin Halifesi" olarak anılırken Hz. Ömer’e "Emîrü'l-Mü'minîn/Mü'minlerin Emiri" denmiş, sonrasında Hz. Osman ve Hz. Ali sadece “halife” unvanını kullanırken Emevîler hanedanlığa, saltanata dönüşmüş, halife ve sultan olmuşlardır. Yani kırk yılı bulan bir sürede tabii liderlikten emîrü'l-mü'minîne, halifeye ve sultana doğru giden bir evrim söz konusu olmuştur ki bu da “hem süreçteki hızlı değişmeyi hem de orijinal siyasi uygulamalardan uzaklaşmayı etkileyici bir şekilde anlatmaktadır.”¹²³ Biz yukarıda işaret ettiğimiz fikhî siyaset geleneğinin de bir yansıması olarak bilhassa Hz. Ömer için kullanılan “Mü'minlerin Emiri” hitabının bürokrasideki İran etkisine karşı bilinçli bir tercih olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca o hem *Kitâbü'l-Harâc*’ın bütününde kendisinden en çok rivayet (mevkuf) alınan¹²⁴ hem de mukaddime dört halifeden örnekliğine en çok atıf yapılan sahabîdir.

Nasihatnâme-siyâsetnâme türünün kemale ermiş örneklerinde “idare”, onu yüklenenin ya da kendisine emanet edilenin bireysel sorumluluğu olarak ele alınır. Hiyerarşik yapıda idareci, yaratıcı ile halk arasındadır. Bu nedenle onun kendi nefesine, yaratıcıya ve halka karşı olmak üzere üç ayrı görev ve sorumluluk alanı vardır.¹²⁵ Ebû Yûsuf’un da hem kısa ve öz nasihatlerinde hem de tercih ettiği rivayetlerde bu hususlara son derece yalın bir şekilde temas ettiği görülmektedir. İdarecinin bahis konusu hiyerarşik konumu bağlamında onun “Allah’ın yeryüzündeki halifesi olduğunu” beyan eden ve sonraki yüzyıllarda yaygın olarak

¹²² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 11.

¹²³ Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 178-179.

¹²⁴ Bayram, “Ebû Yûsuf’un Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, 213.

¹²⁵ Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 56.

kullanılan rivayetler Ebû Yûsuf'ta yer almaz. Kendisi bu bağlamdaki ifadeyi bir defa zikreder. O da hadis formunda değil, kendi ifadesi şeklindedir.¹²⁶ Bu anlayışın köken itibarıyla Hind-İran, Sümer ve kadim Mezopotamya kültürlerine dayandığı, iktidara ya da hükümdarlığa tanrısal bir nitelik kazandırarak dindar halkın nezdinde meşruiyet sağladığı¹²⁷ tespitleri yanında yetiştiği dönem, coğrafya ve görev aldığı Abbasî devletindeki İran etkisi dikkate alındığında kültürel olarak böyle bir kabule sahip olması kanaatimizce çok da zor değildir. Bu minvalde kültürel bir kabulün sonraki asırlarda hadis formuna dönüşmesi de ihtimal dahilinde olup ayrı bir incelemeyi gerektirmektedir.

Bahis konusu siyaset düşüncesinde idareci-halife merkezi figürdür ve sistem onun üzerine kurulmuştur. Haliyle nasihatnâme ve siyasetnâmeler de ona odaklanmıştır. Ancak merkezi mutlak otorite de olsa, kendisine itaat hususunda kuvvetli vurgular ve yönlendirmeler de yapılırsa idareci hatasız, günahsız ve masum değildir. Bunun en büyük delili ise hem nasihatlerde hem de rivayetlerde yoğun bir şekilde var olan ahiret, ahirette hesap verme, günah-sevap, cennet-cehennem vurgularıdır ki onların her “idarecinin şahsında ve amellerinde tezahür etmesi istenmektedir.”¹²⁸ Nitekim Ebû Yûsuf'un birinci grupta zikrettiği yirmi dokuz rivayetin dokuz tanesi, ikinci gruptakilerin ise –başka konuları da ihtiva etmekle beraber- tamamı ve nasihatleri boyunca atıf yaptığı “toplam altı ayetin beş tanesi”¹²⁹ bu hususlarla ilgilidir. Yani idareci gücünü ilahi olandan almakta ancak yine ilahi olanla sınırlanmaktadır. Kâdîkudât'ın ifadesiyle “idareci her daim ahiretteki halini, sonunun ne olacağını düşünmelidir. Zira din gününün sahibi kullarına makam ve mevkilerine göre değil, amellerine göre muamele edecektir.”¹³⁰ Diğer taraftan gücün kibre yol açması ile eldeki imkanların dünyevi arzulara meyletmeyi kolaylaştırması da bu doğrultudaki uyarıları gerekli kılmaktadır. İnsan tek boyutlu görülmemekte, iyimserlik ön planda tutulmakta ve onun korunması için bir tedbir siyaseti izlenmektedir.¹³¹

İdareci değişimin menfi ya da müspet yukarıdan aşağıya doğru olduğu¹³² kabulüne istinaden de merkezi bir figürdür. Yani o, aynı zamanda toplumun salah ve felahının ön şartıdır. Devleti yönetenin bizzat devletin kendisi gibi olduğu dönemlerdir. Bu bağlamda idarecilerin kişilikleri, yapıp ettikleri, her açıdan zayıf ya

¹²⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 13.

¹²⁷ Bkz. Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 74-75.

¹²⁸ Özgür Kavak (ed.), *Abbasi Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasi Nasihatname* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 28.

¹²⁹ Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 12.

¹³⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 12.

¹³¹ Bir değerlendirme için bkz. Lokman Cerrah, “Siyasetname’de Din - Devlet İlişkisi: İktidarın Kaynağı Bağlamında Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XXIII (2019), 2001-2002.

¹³² Bilgi için bkz. Özgür Önder, *Yönetimde Adalet ve Saadet Bir Nasihatname Geleneği Olarak Siyasetname* (Antalya: Lotus Yayınevi, 2014), 78-80.

da güçlü olmaları doğrudan devletin ve de toplumun varlığını ilgilendirmektedir.¹³³ Tüm bunlara istinaden Ebû Yûsuf'un dilinde idare binası ahlakı da içine alacak şekilde “takva – التقوى” üzere inşa edilmelidir. Aksi durumda Allah onu bina edenin ve bina edilmesine yardım edenin üzerine yıkacaktır. Allah’tan korkanı (takva) Allah da koruyacaktır. Hevaya uyarak ya da öfkeyle iş yapılmamalıdır. Zira bunlar akli devre dışı bırakır. Nefse düşmanlık edilmelidir. İbadetlerin ifasına, uhrevi olana öncelik verilmeli ve bu hususta özen gösterilmelidir. Çünkü dünya fani ahiret ise bakidir. Allah’ı zikir, tesbih, tahmid ve tehlil ile Hz. Peygamber’e salat u selamı ihmal edilmemeli, masiyetleri, günahları işlemekten uzak durulmalıdır. Aksi durum nimetlere nankörlüktür. Halbuki idareciye düşen her daim şükreden olmasıdır. Nimetlere nankörlük eden ve tevbekar da olmayan toplulukların izzeti, güç ve üstünlüğü çekip alınır. Allah, düşmanlarını da onlara musallat eder.¹³⁴

Ebû Yûsuf reâya ile olan ilişkilerinde idarecinin kendisine yakın ya da uzak demeden herkese eşit davranmasını, ayırım yapmamasını, hilm ve rıfk ile davranmasını, Allah (emrini tatbik) hususunda hiçbir kınayıcının kınamasından korkmamasını, bugünün işini yarına bırakmamasını ve her daim temkinli olup –ona göre bunu başarmak dille değil kalp iledir- devlete zeval getirecek gafletten uzak kalmasını vurgular. Hasılı Allah’ın emaneti olan bu görev zayi edilmemeli ve ondan ihmalkar davranılmamalıdır. Zira kuvvet Allah’ın izniyle amelde yani çalışma ve gayret göstermededir.¹³⁵ Hem birinci gruptaki idarecilerle ilgili dört hadis hem de ikinci gruptaki tüm rivayetler bahis konusu hususlara vurgularla doludur.

Netice itibariyle idarecinin merkezi konumu onun salahının toplumun felahı olacağını kapsadığı gibi kendi felahının da garantisi olduğunu vurgulamaktadır ve bu sadece uhrevi bir felah da değildir. Ebû Yûsuf’un ifadesiyle idareci “Allah tarafından idareleri kendisine yüklenen kimseleri unutup ihmal etmediği müddetçe kendisi de unutulmayacaktır. Onlardan ve onların yararına olanı yapmaktan gafil olmaması halifenin aldatılmasını engelleyecektir. Aksi hâlde Allah onların haklarını kendisinden alacaktır.”¹³⁶

Kâdılkudât, idarenin vazgeçilmez unsuru olan “istişare”ye doğrudan temas etmez. Ancak *Kitâbü'l-Harâc*’ın telif edilmesi zaten bu kavramın bilfiil tecellisidir. Hem Ebû Yûsuf’un kendisinin nasihat edebiliyor olması hem de “nasihate” yapılan vurgular istişare bağlamında değerlendirilebilir.

3.2.2 Râ’î ve Ra’iyyet – الراعى / رعية

İdareci için “çoban – الرعاة / الراعى” metaforu da kullanılmıştır. Ancak bu, halifeye hitap ederken değil, görev ve yükümlülükleri hatırlatılırken konumunu tanımlamak üzere zikredilir. İdare edilenler yani yönetilenler hem Müslümanları

¹³³ Cerrah, “Siyasetname’de Din-Devlet İlişkisi”, 2002.

¹³⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 12-14.

¹³⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 12.

¹³⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 13.

hem de muâhidleri (مسلم و معاهد) kapsayacak şekilde “raiyyet/sürü – رعية” olarak tanımlanır.¹³⁷

Bir tür “çoban kral” diyebileceğimiz الراعى idareci ile halk arasındaki ilişkiyi tanımlamada kendisinden en çok istifade edilen benzetmedir ve yirminci yüzyılın başlarına yani modern yönetim biliminin doğuşuna kadar yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Hemen hemen tüm kültürlerde var olan bu alegori onun bilindiği bir ortamda yetişen Hz. Peygamber’in dilinde de kendisine yer bulmuştur. Ancak onun kimseye sorumluluk yüklemekten kayıtsız şartsız itaat ya da halkı aşağılama şeklinde anlaşılması en temelde Kur’an’ın “istişare edin” emriyle çelişecektir.¹³⁸ Üstelik raiyyetten (sürü/yönetilenler/idare edilenler) “çoban” a nasihat etmesinin istenmesi ve yoğun şekilde vurgulanması idareye karşı sürü psikolojisi ile hareket etmenin emredilmediğinin bir başka göstergesidir. Zira sürüye nasihat emri vermek son derece anlamsızdır. Kanaatimiz bu metaforun aynı zamanda emanet yükümlülüğünü vurgulamaya matuf olduğu yönündedir. Ebû Yûsuf bahis konusu kavramların yer aldığı rivayeti zikretmemiş, ancak mezkur alegoriyi nasihatlerinin esası olarak kullanmıştır. Ona göre Müminlerin Emirinin sorumlu kılındığı şey Allah’ın onu insanlara çoban tayin etmesidir. Bu ise onların kendisine emanet edilmesi ve onlar vesilesiyle imtihana tabi tutulmasıdır. Zira kıyamet gününde Allah katında en mesut idareci/çoban raiyyetini mutlu ve mesut kılandır. Güttüklerini yitiren çoban/idareci dilerse -Allah’ın izniyle- onları kurtarabilecek konumdadır. Bu nedenle hayatlarını korumak, kurtuluşa ermelerini sağlamakla mükellef olduklarının helakine sebep olduğunda bunu tazmin etmek zorundadır. Çoban, vazifesi olmayan şeylerle meşgul olup zorluk ve tehlike içinde olanları görmezden gelirse felaket/helak kendisine de çabucak gelir.¹³⁹

Önceki başlıkta da temas ettiğimiz üzere raiyyetin saadeti idareyi ve idareciyi ayakta tutan en temel unsurlardan bir tanesidir. Otoritenin meşruluğu da aynı zamanda buradan kaynaklanmaktadır. Halkın refahı ve ekonomik açıdan zulmün önüne geçilmesi ise zaten *Kitâbü'l-Harâc*’ın telif sebebidir.

3.2.3 Adalet

“İslam dünyasında kaleme alınan siyasetnâmelerde değişmeyen tek nokta bütün eserlerin vazgeçilmez öğüdünün adalet teorisinin iktidarın sürdürülebilmesi için zorunlu olduğudur.”¹⁴⁰ Bu çerçevede Ebû Yûsuf’un dilinde idarenin müspet hali “salah, ıslah – إصلاح، صلاح”، menfi hali ise “zulüm, fesad ve zayi etmek – ظلم، تظالم، فساد” terimleriyle ifade edilmiştir. Bu da hadlerin yerine getirilmesi, tesebbüt neticesinde hakların sahiplerine verilmesi (إقامة الحدود و الحقوق), halka müracaat, şikayet ve itiraz

¹³⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 11, 14.

¹³⁸ Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 77-81.

¹³⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 13.

¹⁴⁰ Nurullah Yazar, “Âyet ve Hadislerin Siyasi Kavramların Açıklanmasındaki Önemi: Siyasetnâmelerden Yansımalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII/2 (2019), 896.

imkanı sunulup haklarının müdafaa imkanı sunulmasıyla mümkün olacaktır.¹⁴¹ Bu sayede –doğrudan hiç telaffuz edilmeyen sadece zikredilen hadislerde “adil imam/idareci” formunda kendisine yer bulan- “adalet”in temini ve onun yokluğunda vuku bulabilecek kaos ve kargaşanın engellenmesi söz konusu olabilecektir. Bu bağlamda *Kitâbü'l-Harâc*'ın yazılma gayesi “Müminlerin Emirinin böyle bir şey talep etmesindeki maksadı raiyyetinden zulmü kaldırıp devlet işleyişini yani tebaasının işlerini salaha erdirmek, düzene koymaktır”¹⁴² cümleleriyle ifade edilir. Yani “adalet” kavramı zıddıyla tanımlanmıştır. Nitekim ilerleyen dönemlerde en kompleks örneklerini verecek olan nasihatnâme-siyâsetnâme türü yazınlarda idareciye iki temel vazifenin yüklendiği görülecektir: “Zulmü ortadan kaldırmak” ve “Halkın işlerini düzene koymak.” Bunlara eklenebilecek “ülkenin imarı” şeklinde bir temel vazife daha zikredilir¹⁴³ ki o da Ebû Yûsuf'un dilinde “pek çok binalar inşa etmek”¹⁴⁴ olarak ifade edilir.

Hiçbir dönemde önemini kaybetmeyen “adalet” kavramı aynı zamanda ortaçağ İslam siyaset düşüncesinde en temel, en önemli, en merkezi kavramı¹⁴⁵ olarak “adalet dairesi” formuyla karşımıza çıkmaktadır. Özünde “sarmal gibi döngüsel hareketlerle ama yükselecek tarzda, tebadan hükümdara doğru yönetilme (itaat), hükümdardan tebaya doğru ise yönetebilme (otorite) imkanları”¹⁴⁶ yer almaktadır. Esas itibarıyla İslam siyaset düşüncesine İran/Sâsânî yönetim tecrübesinden geçmiş¹⁴⁷ olup tam formunu¹⁴⁸ ise Ebû Yûsuf'tan kısa bir süre sonra kazanmıştır.¹⁴⁹ En yalın haliyle dairenin üst kutbunda idareci, alt kutbunda ise tebaa yer almaktadır. Üst kutup alttan itaat talep ederken alt kutup da üstten merhamet ve adalet istemektedir. İlmiye, kalemiye ve seyfiye ise bu kutuplar arasındaki bağlantının sağlıklı şekilde tesisini temin etmektedir. İlgili başlık altında görülebileceği gibi rivayetlerin sıralanma şekli ve muhtevaları da bu yalın formu yansıtmaktadır. Son tahlilde adalet dairesi sadece yöneticilere siyasi meşruiyet temin etmemiş aynı

¹⁴¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 13-14.

¹⁴² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 11.

¹⁴³ Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 54-55.

¹⁴⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 11.

¹⁴⁵ İlker Kömbe, “Tarihsel ve Teorik Açıdan Adalet Dairesinin Uzun Formu”, *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* VI/1 (2021), 14.

¹⁴⁶ Önder, *Yönetimde Adalet ve Saadet*, 12.

¹⁴⁷ Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 51-52.

¹⁴⁸ Kısa ve uzun formu bulunan kavramın ilk kaynağı İran'da birliği sağlayıp büyük bir devlet kuran ve milattan sonra 240'tan ölen Erdeşir'e ait Ahd-i Erdeşir'dir. Önce Emeviler sonra da Abbasiler devrinde Arapçaya tercüme edilmiştir. Kömbe, “İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetname-Nasihatname Türünde Siyaset Tasavvuru”, 237-238; Uzun formu ise halife Me'mun dönemi tercümlerine dayandırılmaktadır. Kömbe, “Tarihsel ve Teorik Açıdan Adalet Dairesinin Uzun Formu”, 15-23; Ayrıca bkz. Düccane Cündioğlu, *Daire'ye Dair* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 65.

¹⁴⁹ Bilgi için bkz. Cündioğlu, *Daire'ye Dair*, 55-66.

zamanda Allah'ın iradesinin kat'i bir şekilde gerçekleşmesiyle adil bir yönetime ulaşmayı hedeflemiştir.¹⁵⁰

Bu minvalde Ebû Yûsuf ifadesiyle merhamet beklenen idareciye tebaası kolaylıkla ulaşabilmelidir.¹⁵¹ Yani “perdelenmiş yönetici sorunu”na¹⁵² müsaade edilmemelidir. O, Allah'a itaat ederek adaleti tesis eden hilm ve rıfk sahibi olmalıdır ki kendisine de itaat edilsin. Adil olması beklenen idareci adaleti hem ticari hayat ve pazarda hem de cezâi müeyyidelerin uygulanmasında tesis etmelidir.¹⁵³ Zira “siyaset-i şer'iyye, normalde vergi düzenlemelerine ilaveten kamu düzeni, arazi kullanımı ve bazen de toplumsal uyuma etki eden kamu ahlakının bazı yönleri ve ceza hukuku ile alakalı meselelerle ilgilenmektedir”¹⁵⁴ ki *Kitâbü'l-Harâc*'in muhtevası da tam olarak budur ve en temelde bu maksada binaen telif edilmiştir.

İdareci ve halk arasında bağlantıyı tesis eden yapılara özel olarak değinmeyen Ebû Yûsuf bizce bu bağlamda değerlendirebilecek bir yaklaşım ortaya koyarak salihlerin yolunun ve sünnetlerinin (ilke ve prensipler) takip edilmesi gerektiğini, zalim idarecinin halk için bir felaket; hayır ve güvenden yoksun kimselerden destek alarak idarecilik yapmanın ise toplumsal bir helak olduğunu söyler.¹⁵⁵ Adalet dairesi mefhumunda siyasal egemenliği tesis eden temel unsur ordu/asker yani seyyiyedir. Devamında toplumsal refahın temini adına vergilerin konulup toplanması zorunludur. Tam da bu noktada “güç edinme arzularının ve açgözlülüklerinin gölgesinde kalan yerel memurların aşırılıkları kontrol altına alınmalıdır. Bu nedenle adaletin tesisi kamu düzeninin varlığını, hayatî önemi haiz toplumsal dirliğin sağlanmasını, müteceviz ve muhteris devlet görevlilerinin kontrolünü gerektirmektedir.”¹⁵⁶

Tebaadan beklenen ise itaattir. Nitekim tarihi süreçte İslam siyasi düşüncesi içerisindeki sünni doktrin iki temel esasa istinat ederek gelişmiştir. Bunlardan birincisi hilafetin kureyşiliği, ikincisi ise mutlak surette itaattir ve itaat, bir dînî vecibe olarak ele alınmaktadır.¹⁵⁷ Ebû Yûsuf birinci esasa temas etmez. Zira devletin kurucuları zaten Abbasoğullarıdır. Ancak ikinci esasa dair tercih edilen rivayetler, “mutlak itaati” talep eder niteliktedir. Çünkü mevcut tarihi süreç ve toplumsal yapıda güçlü bir itaat kültürü inşa edebilmek teolojik temellendirmeyi gerekli

¹⁵⁰ Wael b. Hallaq, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Necmettin Kızılkaya (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 17.

¹⁵¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 14; Başka bir örnek metne ait benzer bir değerlendirme için bkz. Kavak, *Abbasi Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasi Nasihatname*, 25-48.

¹⁵² Bilgi için bkz. Aydeniz, “Siyasetnamelerde İfade Özgürlüğü ve Bunun Kapsamı”, 745-747.

¹⁵³ Kadir Canatan, “Siyasetnamelerin Dili Olarak Adalet”, *Yetkin Düşünce* 1/2 (2018), 174-175.

¹⁵⁴ Hallaq, *İslam Hukukuna Giriş*, 129.

¹⁵⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 13.

¹⁵⁶ Hallaq, *İslam Hukukuna Giriş*, 127-128.

¹⁵⁷ Alkan, “İslam Siyasi Düşüncesinde Otorite Kavramı”, 114; Ayrıca bkz. Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Siyasetnâmelerde Din Devlet İlişkisi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi [Selçuk Üniversitesi]* 43 (2018), 316-317.

kılmaktadır.¹⁵⁸ Dolayısıyla nasihatnâmeler ile siyasetnâmeler din-devlet ilişkilerinde devlet başkanına ve dolayısıyla devlete itâatı dinî bir zorunluluk olarak ele almakta, Kur'an ve hadislerden referanslar zikretmektedir.¹⁵⁹ Elde edilmek istenen meşruiyet Hz. Peygamber'in ve hulefa-i raşidinin örnekliği doğrultusunda gerçekleşecektir. Ancak bu noktada idareciye yönelik şiddetli uhrevi yaptırımları ihtiva eden hadisler ile tebaanın idarecisine nasihat etmesi yani "iyiliği emredip kötülükten sakındırması ve bunu terk etmenin fesada sebep olacağı" yönündeki rivayetlerin varlığı da görmezden gelinmemelidir.¹⁶⁰

Bu bağlamda Ebû Yûsuf'un hocası Ebû Hanîfe ve İmam Malik¹⁶¹ tarafından tercih edilen "pasif siyasal muhalefet" yerine "yönlendirici diyalog" anlayışını tercih ettiği de dikkate alınmalıdır. Bu yöntemde "önem verilen nokta, iktidar sahibinin gücü ve kurulan diyalog yolu ile onun kararlarının etkilenebilmesidir."¹⁶² Zaten bir nasihatnâme türü olarak siyâsetnâmelerin asıl "hedefi hükümdarı veya sistemi değiştirmek değil, hükümdarın kazanılmasıdır."¹⁶³ Ayrıca "siyasetnâme-nasihatnâme yazarlarının ulaştıkları sonuçlar, idareciler için tavsiye niteliğinde olup hukukî bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Yazarların amacı, idarecileri ancak ahlaki açıdan sınırlandırmaya çalışmak"¹⁶⁴ ve "manevi bir sorumluluğu" yerine getirmektir.¹⁶⁵ Bu bağlamda Ebû Yûsuf da kitabı yazma gayesini rıza-i ilahiye ve sevaba nail olup ilahi azaptan kurtulmak, halifeye ve Müslümanlara tam manasıyla bir nasihatte bulunmak, hem halifeye hem de Müslümanlara karşı kusur etmeden çözüm sunmaya yönelik tüm çabasını göstermek olarak tarif etmektedir.¹⁶⁶

SONUÇ

Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı bütünü itibariyle devletin kamu hukuku ve maliyesine yönelik tatbikat önerilerini ihtiva eden bir siyasetnâme iken "mukaddime" kısmı tam anlamıyla erken dönem bir nasihatnâme örneğidir. Müellifin kendi nasihatleri yanında elli iki tane de rivayet ihtiva etmektedir. Tüm rivayetlerin muhtevaları ve sıralanma şekilleri ile mevkuף ve maktu rivayetlerin sona bırakılmaları dikkate alındığında onların fikhî hükümler çıkarmak için zikredilmedikleri, bir nasihatnâmenin mahiyetine uygun şekilde sıralandıkları ortaya çıkmaktadır.

¹⁵⁸ Aydeniz, "Siyasetnamelerde İfade Özgürlüğü ve Bunun Kapsamı", 747.

¹⁵⁹ Adalıoğlu, "Siyasetnâmelerde Din Devlet İlişkisi", 317.

¹⁶⁰ Burada Ebû Yûsuf tarafından zikredilen hususları da kapsayan ve onların dairenin yalın ve öz haline tekabül ettiğini gösteren adalet dairesinin sonraki yüzyıllardakikurumsallaşmış haline yönelik geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Hallaq, *İslam Hukukuna Giriş*, 125-141.

¹⁶¹ Bilgi için bkz. Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/507-508.

¹⁶² Alkan, "İslam Siyasi Düşüncesinde Otorite Kavramı", 125, 128-129.

¹⁶³ Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 35.

¹⁶⁴ Kömbe, "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetname-Nasihatname Türünde Siyaset Tasavvuru", 265.

¹⁶⁵ Dinçer, *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*, 42.

¹⁶⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 14.

Kaynaklarda mana olarak uyumlu mevkuf ve maktu versiyonları bulunduğu halde merfu hadislere öncelik verildiği ve onlar hususunda hem hadis tekniği açısından daha titiz davranıldığı hem de kütüb-i sitte dahil ehl-i hadis tarafından tasnif edilen en muteber hadis kitaplarında yer aldıkları görülmektedir. Konular doğrudan ve spesifik olarak fikhî meselelerden olmadığı ve hüküm istinbatı amaçlanmadığında ehl-i hadis ile ortak rivayetler çoğalmıştır. Hadislerin sahabî ravileri de genel olarak ehl-i hadisin muksirundan kabul ettiği isimlerdir. Halbuki mesele fikhî ve hüküm istinbatı olduğunda Irak fikhî okulunun dayandığı sahabî konumundaki Abdullah b. Mes'ûd'un öncelikli olduğu müellifin diğer eserlerinde açıkça görülmektedir. Senedlerdeki gerek inkıtarlar gerekse de müphem ravilerin varlığı hicri ikinci asır rivayet üslubunun yansımasıdır. Ebû Yusuf'un müphem ravi zikretmesinin rivayeti birden fazla hocasından almasıyla alakalı olabileceği izlenimi oluşmaktadır.

Mevkuf ve maktu rivayetler zikredilirken ehl-i sünnetin halife sıralamasına sadık kalınmış, hatta Hz. Osman'dan bu nedenle nakilde bulunulmuş gibidir. Sonraki halifelerden ise sadece Ömer b. Abdülaziz'e atıf yapılmıştır. Bu rivayetlerin kaynakları ise ehl-i hadise ait genel olarak kütüb-i sitte öncesi ve sonrası hadis kitaplarıdır ki bunda rivayetlerin türü etkilidir. Hicri ikinci asır rivayet üslubunun tüm unsurlarını yansıtmakta, hem nicelik hem de nitelik bakımından merfu hadislerden çok daha fazla zafiyet içermektedir. Ayrıca bu rivayetlerin “fezâil” türünden sayılabilecek mahiyette olduğu da bir başka gerçektir. Hatta ehl-i hadisin ilgili rivayetlere yönelik yaklaşımıyla bir tür benzerlik bulunduğu söylenebilir. Zira tüm kaynaklarda onların sıralandığı ana başlık öncelikle “zühd”, sonra da “edeb ve meğâzî”dir.

Zikredilen hadislerin konu sıralaması ile sonraki kaynaklarda zikredildikleri başlıklar uyumludur. Bu da anlama ve yorumlamada bir farklılaşmanın olmadığına delalet etmektedir.

Muhtevaya bakıldığında ise söylenenlerin idarenin devamlılığını temin etmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Yine rivayetlerin konulara göre yoğunlukları dikkate alındığında odak noktanın ahiret ve hesap verme merkezli bir idareci profili ile kaos ve kargaşaya sebep olmayacak nasih vasıflı itaatkar bir tebaa olduğu ortaya çıkmaktadır. Siyaset, idareci ve tebaa ile din, inanç ve itikat iç içe geçmiştir. Din ve dünya birlikteliğini esas alan amel merkezli bir metin oluşturulmuştur. Halifeye adalet ve merhamet tavsiye edilmekte, tebaadan da itaat talep edilmektedir. Bu anlamda adı konulmasa ve teorik olarak sonraki dönemlerde vurgulanır olsa da mukaddimede zımnen, kısa ve yalın formuyla “adalet dairesi” kendini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abdülhamîd b. Humeyd b. Nasr. *el-Müntehab min Müsnedi 'Abdi İbn Humeyd*. thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Mahmûd Muhammed Halîl es-Sa'îdî. Kahire: el-Mektebetü's-Sünne, 1408/1988.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Muşannef*. thk. Habîbürrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Hindistan - Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî - el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. "Siyâsetnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/304-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. "Siyasetnâmelerde Din Devlet İlişkisi". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi [Selçuk Üniversitesi]* 43 (2018), 313-324.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Fezâ'ilü's-şahâbe*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

Ali b. Ca'd, Ebu'l-Hasen el-Bağdâdi. *el-Müsned*. thk. Âmir Ahmed Haydar. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410.

Alkan, Haluk. "İslam Siyasi Düşüncesinde Otorite Kavramı". *İslam Siyaset Düşüncesi*. ed. Lütfi Sunar - Özgür Kavak. 109-143. Ankara: İlem Yayınları, 2. Basım., 2022.

Aydeniz, Hüsnü. "Siyasetnamelerde İfade Özgürlüğü ve Bunun Kapsamı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXV/2 (2021), 735-755.

Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *Meğâni'l-Ahyâr fî Şerhi Esâmi'r-Ricâl Me'âni'l-Âşâr*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasen İsmâîl. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006.

Bağcı, H. Musa. "Kader İnancının Siyasetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II (2000), 105-133.

Bayram, Fatih. *Ebû Yûsuf'un Kitâbu'l-Asâr'ının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Bayram, Fatih. "Ebû Yûsuf'un Kitâbü'l-Harâc Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler-3*. ed. Hidayet Aydar vd. 199-225. Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdül'aliyy Abdülhamîd - Muhtar Ahmed en-Nedvi. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî. *el-Baḥrû'z-zehḥâr*. thk. Mahfûzurrahman Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009.

Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/258-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012.

Canatan, Kadir. "Siyasetnamelerin Dili Olarak Adalet". *Yetkin Düşünce* 1/2 (2018), 165-176.

Cerrah, Lokman. "Siyasetname'de Din-Devlet İlişkisi: İktidarın Kaynağı Bağlamında Bir İnceleme". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XXIII (2019), 1995-2011.

Cündioğlu, Düccane. *Daire'ye Dair*. İstanbul: Kapı Yayınları, 5. Basım., 2020.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *Feḏâ'îlu's-Şaḥâbe ve Menâkıbuhum ve Qavlu Ba'dihim fî Ba'di Şalavâtillâhi 'aleyhim*. thk. Muhammed b. Halîfe er-Rabâh. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Gurebâi'l-Eseriyye, 1419/1998.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman el-Fazl ed-. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1412.

Diñçer, Ömer. *Siyasetnameleri Yeniden Okumak*. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım., 2023.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *ez-Zühd*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Ebû Bilâl Ganîm. Hilvan: y.y., 1414/1993.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

Ebû Nuaym, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî. *Ḥilyetu'l-Evliyâ' ve Ṭabaḳātu'l-Aşfiyâ'*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî; Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1394/1974.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Ḥarâc*. thk. Ebû Meryem Muhammed b. Ali el-Cîlânî. Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, 2013.

Erul, Bünyamin. "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) : I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLIII/1 (2002), 27-61.

Gözel, Ayşe. "Siyâsetnâmelerdeki Ahlakî Tavrın Dinî Referansları". *II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu (UDİS - 2021) "Din, Ahlak ve Hukuk"*, 734-746.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî el-. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411.

Hallaq, Wael b. *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım., 2019.

Hatiboğlu, İbrahim. "Nâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/286-287. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsmâ el-Kureşî el-. *el-Müsned*. thk. Hasen Selim Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru's-Sekâ', 1996.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvid. 9 Cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418.

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed Nâsıruddin el-Elbânî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400.

İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Cû'*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1417/1997.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Kitâbu'l-Muşannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âşâr*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Taqrîbu't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1406/1986.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326/1908.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Şahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Dimaşk-Hicaz: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430-2009.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Numeyrî. *Târîhu'l-Medîne*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde: y.y., 1399.

İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Şâkir Zîb Feyyâd. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.

İbnü'l-A'râbî, Ebû Sa'îd b. el-A'râbî Ahmed b. Muhammed el-Basrî. *Mu'cemu İbni'l-A'râbî*. thk. Abdulmuhsin b. İbrâhîm b. Ahmed el-Huseynî. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1418/1997.

İbnü'l-Mübârek, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mubârek b. Vâdîh et-Türkî. *ez-Zühd ve'r-Rekâ'ik l'ibni'l-Mubârek ve'z-Zuhd li Nu'aym b. Hammâd*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrut: y.y., ts.

İmam Mâlik, Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvaţta' (Rivâyetu's-Şeybânî)*. thk. Abdulvehhâb Abdullatîf. b.y.: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

İmam Malik, Ebû Abdullah Malik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyed b. Sultan, 1425/2004.

İshâk b. Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Abdülğafûr b. Abdülhakk el-Belûşî. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-İmân, 1412/1991.

Kavak, Özgür (ed.). *Abbasi Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasi Nasihatname*. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım., 2013.

Kevserî, Muhammed Zâhid el-. *İmam Ebû Yûsuf Hayatı, Eserleri Ve Fikihî Görüşleri*. çev. İsmail Karagözoğlu. İstanbul: Tahkik Yayınları, 2022.

Kömbe, İlker. "İslam Siyaset Düşüncesinin Bir Kaynağı Olarak Siyasetname-Nasihatname Türünde Siyaset Tasavvuru". *İslam Siyaset Düşüncesi*. ed. Lütfi Sunar - Özgür Kavak. 231-269. Ankara: İlem Yayınları, 2. Basım., 2022.

Kömbe, İlker. "Tarihsel ve Teorik Açıdan Adalet Dairesinin Uzun Formu". *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* VI/1 (2021), 13-26.

Kuzudişli, Bekir. "Bölgelere Göre 'Men Kezebe 'Aleyye...' Hadisinin Rivayet Seyri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* VI/1 (2008), 71-110.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî. *el-Câmi'*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1403/1982.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Şaḥîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955.

Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî. *Kenzü'l-'Ummâl*. thk. Bekrî Hayyânî - Safvet es-Sekâ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasen Abdülmün'im. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-. *es-Sünen*. thk. Abdulfettah Ebu Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406.

Öğüt, Salim. "Ebû Yûsuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/260-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Önder, Özgür. *Yönetimde Adalet ve Saadet Bir Nasihatname Geleneği Olarak Siyasetname*. Antalya: Lotus Yayınevi, 2. Basım., 2014.

Özel, Ahmet. "Mâlik b. Enes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/506-513. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Pala, İskender. "Nasihatnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/409-410. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. 4 Cilt. Kuveyt: Şirketu Ğarrâs, 1425/2004.

Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü's-şagîr*. thk. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc. 2 Cilt. Beyrut – Amman: el-Mektebû'l-İslami – Dâru Ammâr, 1405.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-evsâf*. thk. Tarık b. İvadullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-. *es-Sünen*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Yahya b. Adem, Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Âdem el-Kureşî el-Kûfi. *el-Harâc*. thk. Ahmed Şâkir. b.y.: el-Matba'atü's-Selefiyye, 1384/1964.

Yazar, Nurullah. "Âyet ve Hadislerin Siyasi Kavramların Açıklanmasındaki Önemi: Siyasetnâmelerden Yansımalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII/2 (2019), 891-909.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Tezkiratü'l-Huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

EK-1

Ebû Yûsuf tarafından ard arda sıralanan 52 hadis şu şekildedir:

- ۱- حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ أَبِي الزُّبَيْرِ عَنْ طَاوُسٍ عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَا عَمِلَ ابْنُ آدَمَ مِنْ عَمَلٍ أَنْجَى لَهُ مِنَ النَّارِ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ". قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؟ قَالَ: "وَلَا الْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَلَوْ أَنَّ تَضْرِبَ بِسَيْفِكَ حَتَّى يَنْقُطَ، ثُمَّ تَضْرِبَ بِهِ حَتَّى يَنْقُطَ، ثُمَّ تَضْرِبَ بِهِ حَتَّى يَنْقُطَ، (قَالَهَا ثَلَاثًا)
۲. حَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ بَعَثَ يَزِيدَ بْنَ أَبِي سَفْيَانَ إِلَى الشَّامِ فَمَشَى مَعَهُمْ نَحْوًا مِنْ مِائِلَيْنِ. فَقِيلَ لَهُ: يَا خَلِيفَةُ رَسُولِ اللَّهِ، لِمَ انْصَرَفْتَ. فَقَالَ: لَا، إِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "مَنْ اغْبَرَّتْ قَدَمَاهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ حَرَّمَهُمَا اللَّهُ عَلَى النَّارِ".
۳. حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَجَلَانَ عَنْ أَبِي حَازِمٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "غَدُوَّةٌ أَوْ رَوْحَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا". وَبَلَّغْنَا عَنْ مَكْحُولٍ فِي تَفْسِيرِ قَوْلِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "غَدُوَّةٌ أَوْ رَوْحَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ" إِنَّمَا هُوَ غَدُوَّةٌ أَوْ رَوْحَةٌ تَخْرُجُ فِيهَا بِنَفْسِكَ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا تَنْفِقُهَا وَلَا تَخْرُجُ بِنَفْسِكَ.
۴. وَحَدَّثَنِي أَبَانُ بْنُ أَبِي عِيَّاشٍ عَنْ أَنَسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ صَلَّى عَلَيَّ صَلَاةً وَاحِدَةً صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ عَشْرَ صَلَوَاتٍ، وَحُطَّ عَنْهُ عَشْرُ سَيِّئَاتٍ".
۵. وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ -يَعْنِي ابْنَ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ لِلَّهِ مَلَائِكَةً سَيَّاحِينَ فِي الْأَرْضِ يَبْلُغُونِي عَنْ أُمَّتِي السَّلَامَ".
۶. وَحَدَّثَنِي الْأَعْمَشُ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "كَيْفَ أَنْعَمَ وَصَاحِبُ الْقُرْنِ قَدِ انْقَمَ الْقُرْنُ وَحَنَّا جَهَنَّمَ وَأَصْغَى سَمْعُهُ يَنْتَظِرُ مَتَى يُؤْمَرُ". قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ كَيْفَ نَقُولُ؟ قَالَ قُولُوا: حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ عَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا".
۷. وَحَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ سِنَانَ عَنْ عَائِدَةَ اللَّهِ بْنِ إِدْرِيسٍ قَالَ: خُطِبَ شَدَّادُ بْنُ أَوْسٍ النَّاسَ فَحَمَدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: أَلَا وَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "إِنَّ الْخَيْرَ بِحَذَافِيرِهِ فِي الْجَنَّةِ"، وَإِنَّ الشَّرَّ بِحَذَافِيرِهِ فِي النَّارِ، أَلَا وَإِنَّ الْجَنَّةَ خُفَّتْ بِالْمَكَارِهِ، وَإِنَّ النَّارَ خُفَّتْ بِالشَّهَوَاتِ: فَمَتَى مَا كُشِفَ لِلرَّجُلِ حِجَابٌ كَرِهَ فَصَصَرَ أَشْرَفَ عَلَى الْجَنَّةِ وَكَانَ مِنْ أَهْلِهَا، وَمَتَى مَا كُشِفَ لِلرَّجُلِ حِجَابٌ هَوَى وَشَهْوَةٌ أَشْرَفَ عَلَى النَّارِ وَكَانَ مِنْ أَهْلِهَا؛ أَلَا فَاعْمَلُوا بِالْحَقِّ لِيَوْمٍ لَا يَقْضِي يَهْ إِلَّا بِالْحَقِّ؛ تَنْزِلُوا مَنَازِلَ الْحَقِّ".
۸. وَحَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ يَزِيدَ الرَّقَاشِيِّ عَنْ أَنَسٍ قَالَ: لَمَّا أُسْرِيَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَدَنَا مِنَ السَّمَاءِ سَمِعَ دَوِيًّا، فَقَالَ: "يَا جِبْرِيلُ مَا هَذَا؟" قَالَ: "حَجَرٌ قَذَفَ بِهِ مِنْ شَفِيرِ جَهَنَّمَ فَهُوَ يَهْوِي فِيهَا سَبْعِينَ خَرِيفًا، فَلَا تَنْتَهَى إِلَى قَعْرِهَا".
۹. وَحَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ يَزِيدَ الرَّقَاشِيِّ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يُرْسَلُ عَلَى أَهْلِ النَّارِ الْبُكَاءُ فَيَبْكُونَ حَتَّى تَنْقُطَ الدُّمُوعُ، ثُمَّ يَبْكُونَ حَتَّى يَكُونَ مِنْ وَجْهِهِمْ كَهَيْئَةِ الْأَخْدُودِ".
۱۰. وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ قَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُغِيرَةِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ عَمْرٍو عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "يُوضَعُ الصِّرَاطُ بَيْنَ ظَهْرَانِي جَهَنَّمَ عَلَيْهِ حَسَكٌ كَحَسَكِ السَّعْدَانِ ثُمَّ يَسْتَجِيرُ النَّاسُ: فَنَاجٍ مُسْلِمٌ، وَمُخْذُوشٌ ثُمَّ نَاجٍ، وَمُخْتَبِسٌ مُنْكَوَسٌ فِيهَا".
۱۱. وَحَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ عَامِرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الزُّبَيْرِ عَنْ عَوْفِ بْنِ الْخَارِثِ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَا عَائِشَةُ، إِيَّاكَ وَمُحَقَّرَاتِ الْأَعْمَالِ فَإِنَّ لَهَا مِنَ اللَّهِ طَالِبًا".
۱۲. وَحَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ وَاقِدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَالِكٍ عَنْ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ قَالَ: كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي جَنَازَةٍ؛ فَلَمَّا انْتَهَيْنَا إِلَى الْقَبْرِ جِئْنَا النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاسْتَدْرْتُ فَاسْتَقْبَلْتُهُ فَبَكَى حَتَّى بَلَ الثَّرَى، ثُمَّ قَالَ: "إِخْوَانِي، لِمِثْلِ هَذَا الْيَوْمِ فَأَعِدُّوا".
۱۳. وَحَدَّثَنَا مَالِكُ بْنُ مَعْوَلٍ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ عُبَيْدٍ قَالَ: إِنَّ الْقَبْرَ لَيَقُولُ: يَا ابْنَ آدَمَ، مَاذَا أَعْدَدْتَ لِي؟ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنِّي بَيْتُ الْعُرْوَةِ، وَبَيْتُ الدُّودِ، وَبَيْتُ الْوَحْدَةِ.
۱۴. وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو عَنْ أَبِي سَلَمَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: "أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ. اقْرَأُوا إِنَّ شِئْنَكُمْ {فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} [السَّجْدَةُ: ۱۷] وَإِنَّ فِي الْجَنَّةِ لَشَجَرَةً يَسِيرُ الرَّاكِبُ فِي ظِلِّهَا مِائَةَ عَامٍ لَا يَفْطَعُهَا، اقْرَأُوا إِنَّ شِئْنَكُمْ {وَوَظِلٌّ مُمْدُودٌ}

[الواقعة: ٣٠] ، وَلَمْ يَضَعْ سَوْطَ فِي الْجَنَّةِ خَيْرَ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا، أَفْرَعُوا إِنَّ شَيْئَهُمْ {فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ} [آل عمران: ١٨٥] .

١٥. وَحَدَّثَنِي الْفَضْلُ بْنُ مَرْزُوقٍ عَنْ عَطِيَّةَ بْنِ سَعْدٍ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ مِنْ أَحَبِّ النَّاسِ إِلَيَّ وَأَفْرَبَهُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِمَامٌ عَادِلٌ، وَإِنْ أَبْغَضَ النَّاسُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَأَشَدَّهُمْ عَدَاً إِمَامٌ حَائِرٌ".

١٦. وَحَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ سَعْدٍ عَنِ الضَّحَّاكِ بْنِ مُزَاحِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ خَيْرًا اسْتَعْمَلَ عَلَيْهِمُ الْخُلَمَاءَ، وَجَعَلَ أَمْوَالَهُمْ فِي أَيْدِي السُّمَحَاءِ. وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ بَلَاءً اسْتَعْمَلَ عَلَيْهِمُ السُّفَهَاءَ، وَجَعَلَ أَمْوَالَهُمْ فِي أَيْدِي الْبُخَلَاءِ. أَلَا مَنْ وَلِيَ مِنْ أَمْرِ أُمَّتِي شَيْئًا فَرَفَقَ بِهِمْ فِي خَوَانِجِهِمْ رَفَقَ اللَّهُ بِهِ يَوْمَ حَاجَتِهِ، وَمَنْ احْتَجَبَ عَنْهُمْ دُونَ خَوَانِجِهِمْ احْتَجَبَ اللَّهُ عَنْهُ دُونَ خَلَّتِهِ وَحَاجَتِهِ".

١٧. وَحَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ أَبِي الزِّنَادِ عَنِ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِنَّمَا الْإِمَامُ جُنَّةٌ يُقَاتَلُ مِنْ وَرَائِهِ وَيَتَّقَى بِهِ، فَإِنْ أَمَرَ بِتَقْوَى اللَّهِ وَعَدَلَ فَإِنَّ لَهُ بِذَلِكَ أَجْرًا، وَإِنْ أَتَى بِغَيْرِهِ فَعَلَيْهِ إِثْمُهُ".

١٨. وَحَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنِ الْحَارِثِ بْنِ زَيْدٍ الْجُمَيْرِيِّ أَنَّ أَبَا ذَرٍّ سَأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْإِمْرَةَ، فَقَالَ: "أَنْتَ ضَعِيفٌ وَهِيَ أَمَانَةٌ وَهِيَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ خَزْيٌ وَنَدَامَةٌ إِلَّا مَنْ أَخَذَهَا بِحَقِّهَا، وَأَدَّى مَا عَلَيْهِ فِيهَا".

١٩. وَحَدَّثَنِي إِسْرَائِيلُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنْ يَحْيَى بْنِ الْخَصَنِ عَنْ جَدِّهِ أُمِّ الْخَصَنِ قَالَتْ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُلْتَجِعًا بِنَوْبِهِ قَدْ جَعَلَهُ تَحْتَ إِبْطِهِ وَهُوَ يَقُولُ: "أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا اللَّهَ وَاسْمَعُوا وَأَطِيعُوا، وَإِنْ أَمَرَ عَلَيْكُمْ عَبْدٌ حَبَشِيٌّ أَجْدَعُ فَاسْمَعُوا لَهُ وَأَطِيعُوا".

٢٠. وَحَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "مَنْ أَطَاعَنِي فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ، وَمَنْ أَطَاعَ الْإِمَامَ فَقَدْ أَطَاعَنِي. وَمَنْ عَصَانِي فَقَدْ عَصَى اللَّهَ، وَمَنْ عَصَى الْإِمَامَ فَقَدْ عَصَانِي".

٢١. وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ حَبِيبٍ يَعْنِي ابْنَ أَبِي ثَابِتٍ عَنْ أَبِي الْبُخْتَرِيِّ عَنْ خَدِيفَةَ قَالَ: لَيْسَ مِنَ السُّنَّةِ أَنْ تُشْهَرَ السِّلَاحُ عَلَى إِمَامِكَ.

٢٢. وَحَدَّثَنِي مُطَرِّفُ بْنُ طَرِيفٍ عَنْ أَبِي الْجَهْمِ عَنْ خَالِدِ بْنِ وَهْبَانَ عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ فَارَقَ الْجَمَاعَةَ وَالْإِسْلَامَ شِرًّا فَقَدْ خَلَعَ رِيقَةَ الْإِسْلَامِ مِنْ عُنُقِهِ".

٢٣. وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ السَّلَامِ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُبَيْرٍ بْنِ مُطْعِمٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْخَيْفِ مِنْ مَنَى فَقَالَ: "نَصَرَ اللَّهُ امْرَأَةً سَمِعَ مَقَالَتِي فَأَذَاهَا كَمَا سَمِعَهَا: "قَرَّبَ حَامِلٌ فَفَقِهَ غَيْرَ فَفَقِهَ، وَرُبَّ حَامِلٍ فَفَقِهَ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ. ثَلَاثٌ لَا يَغْلُ عَلَيْهِمْ قَلْبُ مُؤْمِنٍ: إِخْلَاصُ الْعَمَلِ لِلَّهِ وَالتَّصَبُّحُ لَوْلَاةِ الْمُسْلِمِينَ، وَلُزُومُ جَمَاعَتِهِمْ؛ فَإِنَّ دَعْوَتَهُمْ تُحِيطُ مِنْ وَرَائِهِ".

٢٤. وَحَدَّثَنِي غِيْلَانُ بْنُ قَيْسٍ الْهَمْدَانِيُّ عَنْ أَبِي بَالِغٍ قَالَ: أَمَرْنَا كُبْرَاؤُنَا مِنْ أَصْحَابِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ لَا نُسَبَّ أَمْرَانَا، وَلَا نَعْشِيَهُمْ، وَلَا نَعْصِيَهُمْ، وَأَنْ نَتَّقِيَ اللَّهَ وَنَصْبِرَ.

٢٥. وَحَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَاجِرٍ عَنْ وَائِلِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ قَالَ: سَمِعْتُ الْحَسَنَ الْبَصْرِيَّ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا تَسْبُوا الْوَلَاةَ؛ فَإِنَّهُمْ إِنْ أَحْسَنُوا كَانَ لَهُمُ الْأَجْرُ وَعَلَيْكُمْ الشُّكْرُ، وَإِنْ أَسَاءُوا فَعَلَيْهِمُ الْوُزْرُ وَعَلَيْكُمْ الصَّبْرُ؛ وَإِنَّمَا هُمْ نَقْمَةٌ يَنْتَقِمُ اللَّهُ بِهِمْ مِمَّنْ يَشَاءُ؛ فَلَا تَسْتَقْبِلُوا نَقْمَةَ اللَّهِ بِالْحِمِيَّةِ وَالْغَضَبِ، وَاسْتَقْبِلُوهَا بِالسَّكِينَةِ وَالتَّضَرُّعِ".

٢٦. وَحَدَّثَنِي الْأَعْمَشُ عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهْبٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ رَبِّ الْكَعْبَةِ قَالَ: انْتَهَيْتُ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ، وَهُوَ جَالِسٌ فِي ظِلِّ الْكَعْبَةِ وَالنَّاسُ عَلَيْهِ مُجْتَمِعُونَ؛ فَسَمِعْتُهُ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ بَايَعَ إِمَامًا فَأَعْطَاهُ صَفْقَةً يَدِهِ وَثَمَرَةً قَلْبِهِ فَلْيُطْعَمْهُ مَا اسْتَطَاعَ، فَإِنْ جَاءَ آخَرُ يَنَازِعُهُ فَاضْرِبُوا عُنُقَ الْآخَرِ".

٢٧. وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ مَكْحُولٍ عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَا مُعَاذُ أَطْعِ كُلَّ أَمِيرٍ، وَصَلِّ خَلْفَ كُلِّ إِمَامٍ، وَلَا تَسُبَّ أَحَدًا مِنْ أَصْحَابِي".

٢٨. وَحَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَنْ قَيْسٍ قَالَ: قَامَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَحَمَدَ اللَّهَ وَأَتَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ: أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّكُمْ تَقْرَءُونَ هَذِهِ الْآيَةَ {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَضَيْتُمْ} [المائدة: ١٠٥] وَإِنَّا سَمِعْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "إِنَّ النَّاسَ إِذَا رَأَوْا الْمُتَنَكِّرَ فَلَمْ يُعَيِّرُوهُ أَوْشَكَ أَنْ يَعْتَمَّهُمُ اللَّهُ بِعِقَابِهِ".

٢٩. وَحَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي حَكِيمٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ لَا يُؤَاخِذُ الْعَامَّةَ بِعَمَلِ الْخَاصَّةِ؛ فَإِذَا ظَهَرَتِ الْمَعَاصِي فَلَمْ تُنْكَرْ اسْتَحَقُّوا الْعُقُوبَةَ جَمِيعًا.

١/٣٠. وَحَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَنْ زُبَيْدِ بْنِ الْحَارِثِ أَوْ ابْنِ سَابِطٍ قَالَ: لَمَّا حَضَرَتِ الْوَفَاةُ أَبَا بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أُرْسِلَ إِلَى عُمَرَ يَسْتَحْلِفُهُ؛ فَقَالَ النَّاسُ: اتَّخَلَفَ عَلَيْنَا فَطًا غَلِيظًا، لَوْ قَدْ مَلَكَنَا كَانَ أَفْظَ وَأَغْلَظَ؟ فَمَادَا تَقُولُ لِرَبِّكَ إِذَا لَقِيتَهُ وَقَدْ اسْتَحْلَفْتَ عَلَيْنَا عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ؟ قَالَ: اتَّخَوَّفُونِي بِرَبِّي؟ أَقُولُ: اللَّهُمَّ أَمَرْتُ عَلَيْهِمْ خَيْرَ أَهْلِكَ. ثُمَّ أُرْسِلَ إِلَى عُمَرَ فَقَالَ: إِنِّي أُوصِيكَ بِوَصِيَّةٍ إِنْ حَفِظْتَهَا لَمْ يَكُنْ شَيْءٌ أَحَبَّ إِلَيْكَ مِنَ الْمَوْتِ وَهُوَ مُذْرِكُكَ. وَإِنْ ضَيَّعْتَهَا لَمْ يَكُنْ شَيْءٌ أَفْغَضَ إِلَيْكَ مِنَ الْمَوْتِ وَلَنْ تُعْجِزَهُ. إِنَّ لِلَّهِ عَلَيْكَ حَقًّا فِي اللَّيْلِ لَا يَقْبَلُهُ فِي النَّهَارِ، وَحَقًّا فِي النَّهَارِ لَا يَقْبَلُهُ فِي اللَّيْلِ، وَإِنَّهَا لَا تُقْبَلُ نَافِلَةً حَتَّى تُؤَدَّى الْفَرِيضَةُ؛ وَإِنَّمَا حَقَّتْ مَوَازِينُ مَنْ حَقَّتْ مَوَازِينُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِاتِّبَاعِهِمُ الْبَاطِلَ فِي الدُّنْيَا وَخَفَّتِ عَلَيْهِمْ وَحَقٌّ لِمِيزَانٍ لَا يُوضَعُ فِيهِ إِلَّا الْبَاطِلُ أَنْ يَكُونَ خَفِيفًا؛ وَإِنَّمَا ثَقُلَتْ مَوَازِينُ مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِاتِّبَاعِهِمُ الْحَقَّ فِي الدُّنْيَا وَثَقُلَ عَلَيْهِمْ وَحَقٌّ لِمِيزَانٍ لَا يُوضَعُ فِيهِ إِلَّا الْحَقُّ أَنْ يَكُونَ ثَقِيلًا. فَإِنْ أَنْتَ حَفِظْتَ وَصِيَّتِي هَذِهِ فَلَا يَكُونَنَّ غَائِبٌ أَحَبُّ إِلَيْكَ مِنَ الْمَوْتِ. وَلَا بُدَّ لَكَ مِنْهُ. وَإِنْ أَنْتَ ضَيَّعْتَ وَصِيَّتِي هَذِهِ فَلَا يَكُونَنَّ غَائِبٌ أَفْغَضَ إِلَيْكَ مِنَ الْمَوْتِ، وَلَنْ تُعْجِزَهُ.

٢/٣٠. وَقَالَ مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ قَالَتْ أَسْمَاءُ بِنْتُ غَمَيْسٍ، وَقَالَ لَهُ: يَا ابْنَ الْخَطَّابِ إِنِّي إِنَّمَا اسْتَحْلَفْتُكَ نَظَرًا لِمَا خَلَفْتُ وَرَائِي، وَقَدْ صَحِبْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرَأَيْتُ مِنْ أَتْرَبِهِ أَنْفُسًا عَلَى نَفْسِهِ وَأَهْلًا عَلَى أَهْلِهِ حَتَّى إِنْ كُنَّا لَنَنْظُرُ نُهْدِي إِلَى أَهْلِهِ مِنْ فُضُولٍ مَا يَأْتِينَا عَنْهُ، وَقَدْ صَحِبْتَنِي فَرَأَيْتَنِي إِنَّمَا اتَّبَعْتُ سَبِيلَ مَنْ كَانَ قَبْلِي: وَاللَّهِ مَا نَمْتُ فَحَمَلْتُ وَلَا تَوَهَّمْتُ فَسَهَوْتُ، وَإِنِّي لَعَلِّي السَّبِيلَ مَا زَعْتُ. وَإِنْ أَوَّلَ مَا أَخَذَرَكُ يَا عُمَرُ نَفْسُكَ، إِنْ لِكُلِّ نَفْسٍ شَهْوَةٌ فَإِذَا أُعْطِيَتْهَا تَمَادَتْ فِي غَيْرِهَا. وَاخْذُرْ هَؤُلَاءِ النَّفَرِ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِينَ قَدْ انْتَفَحَتْ أَجْوَابُهُمْ وَطَمَحَتْ أَنْصَارُهُمْ وَأَحْبَبَّ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ لِنَفْسِهِ وَإِنْ لَهُمْ لَخَيْرَةٌ عِنْدَ رَبِّهِ وَوَاحِدٌ مِنْهُمْ؛ فَإِنَّكَ أَنْ تَكُونَهُ. وَاعْلَمْ أَنَّهُمْ لَنْ يَزَالُوا مِنْكَ خَائِفِينَ مَا خَفَتْ اللَّهُ، وَلَكِ مُسْتَقِيمِينَ مَا اسْتَقَامَتْ طَرِيقُكَ. هَذِهِ وَصِيَّتِي وَأَقْرَأْ عَلَيْكَ السَّلَامَ.

٣١. وَحَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ إِسْحَاقَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ الْقُرَشِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَكِيمٍ قَالَ: خَطَبَنَا أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَقَالَ: أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أُوصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ، وَأَنْ تُثْنُوا عَلَيْهِ بِمَا هُوَ أَهْلُهُ، وَأَنْ تَخْلُطُوا الرُّغْبَةَ بِالرَّهْبَةِ وَتَجْمَعُوا الْإِلْحَاقَ بِالْمَسَاءِلَةِ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَتَى عَلَى زَكْرِيَّا وَأَهْلَ بَيْتِهِ فَقَالَ تَعَالَى: {إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ} [الأنبياء: ٩٠] ثُمَّ اْعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَدْ ارْتَهَنَ بِحَقِّهِ أَنْفُسَكُمْ وَأَخَذَ عَلَى ذَلِكَ مَوَاقِفَكُمْ وَاشْتَرَى مِنْكُمْ الْقَلِيلَ الْفَاقِي بِالْكَثِيرِ الْبَاقِي وَهَذَا كِتَابُ اللَّهِ فِيكُمْ لَا تَفْنَى عَجَائِبُهُ وَلَا يُطْفَأُ نُورُهُ، فَصَدِّقُوا بِقَوْلِهِ، وَاسْتَنْصَحُوا كِتَابَهُ، وَاسْتَبْصِرُوا مِنْهُ لِيَوْمِ الظُّلُمَةِ فَإِنَّمَا خُلِفْتُمْ لِلْعِبَادَةِ وَوَكَّلَ بِكُمْ الْكَرَامَ الْكَاتِبُونَ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ. ثُمَّ اْعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّكُمْ تَغْدُونَ وَتَرَوُحُونَ فِي أَجَلٍ قَدْ غِيبَ عَنْكُمْ عِلْمُهُ، فَإِنْ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْقُصِي الْأَجَالَ وَأَنْتُمْ فِي عَمَلٍ لِلَّهِ فَافْعَلُوا، وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا ذَلِكَ إِلَّا بِاللَّهِ، فَسَابِقُوا فِي ذَلِكَ مَهْلَ آجَالِكُمْ قَبْلَ أَنْ تَنْقُصِي فَيَرُدَّكُمْ إِلَى أَسْوَأِ أَعْمَالِكُمْ؛ فَإِنْ أَقْوَامًا جَعَلُوا آجَالَهُمْ لغيرِهِمْ وَنَسُوا أَنْفُسَهُمْ، فَأَنَّهُمْ أَنْ تَكُونُوا أَمْثَالَهُمْ. فَالْوَحَا الْوَحَا النَّجَا النَّجَا، فَإِنْ وَرَأَيْتُمْ طَالِبًا حَيْثَا أَمَرَهُ سَرِيعًا.

٣٢. وَحَدَّثَنِي أَبُو بَكْرٍ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْهَذَلِيُّ عَنْ الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ أَنَّ رَجُلًا قَالَ لِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ: اتَّقِ اللَّهَ يَا عُمَرُ "وَأَكْثَرِ عَلَيْهِ" فَقَالَ لَهُ قَائِلٌ: اسْكُتْ فَقَدْ أَكْثَرْتَ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ. فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: دَعُهُ، لَا خَيْرَ فِيهِمْ إِنْ لَمْ يَقُولُوا لَنَا، وَلَا خَيْرَ فِيْنَا إِنْ لَمْ نَقْبَلْ. وَأَوْشَكَ أَنْ يَرُدَّ عَلَى قَائِلِهِ.

٣٣. وَحَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي حُمَيْدٍ عَنْ أَبِي الْمُنْذِرِ بْنِ أَبِي أَسَامَةَ الْهَذَلِيِّ قَالَ: خَطَبَ عُمَرَ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَقَالَ: أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ لَنَا عَلَيْكُمْ حَقٌّ النَّصِيحَةِ بِالْعَنِيْبِ وَالْمُعُونَةِ عَلَى الْخَيْرِ. أَيُّهَا الرِّعَاءُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ جِلْمٍ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ وَلَا أَعَمُّ نَفْعًا مِنْ جِلْمٍ إِمَامٍ وَرَفِيقِهِ، وَلَيْسَ مِنْ جَهْلٍ أَفْغَضَ إِلَى اللَّهِ وَأَعَمُّ ضَرَرًا مِنْ جَهْلٍ إِمَامٍ وَخَرَفِهِ، وَإِنَّهُ مَنْ يَأْخُذْ بِالْعَافِيَةِ فِيمَا بَيْنَ ظَهْرَانِيهِ يُعْطِ الْعَافِيَةَ مِنْ فَوْقِهِ.

٣٤. وَحَدَّثَنِي دَاوُدُ بْنُ أَبِي هِنْدٍ عَنْ عَامِرٍ قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبَّاسٍ: دَخَلْتُ عَلَى عُمَرَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ فَقُلْتُ: أَبَشِّرْ بِالْحَجَّةِ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَسَلَّمْتَ حِينَ كَفَرَ النَّاسُ، وَجَاهَدْتَ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ خَذَلَهُ النَّاسُ، وَفِيضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ عَنْكَ رَاضٍ، وَلَمْ يَخْتَلْ فِي خِلَافَتِكَ اثْنَانِ، وَقَبِلْتَ شَهِيدًا؛ فَقَالَ: أَعِدْ عَلَيَّ. فَأَعَدْتُ عَلَيْهِ؛ فَقَالَ عُمَرُ: وَاللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ لَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ صَفَرَاءَ وَبَيْضَاءَ لِي لَأَفْتَدَيْتُ بِهِ مِنْ هَؤُلَاءِ الْمَطْلُوعِ.

٣٥. وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عَطَاءٍ الْكِلَاعِيِّ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: خَطَبَ عُمَرُ النَّاسَ فَحَمَدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ: "أَمَّا بَعْدُ فَإِنِّي أُوصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ الَّذِي يَبْقَى وَيَهْلِكُ مَنْ سِوَاهُ، الَّذِي بِطَاعَتِهِ يَنْتَفِعُ أَوْلِيَاؤُهُ، وَبِمَعْصِيَتِهِ يَضُرُّ أَعْدَاؤُهُ؛ فَإِنَّهُ لَيْسَ لِهَالِكٍ هَلَكٌ مُعْدَرَةٌ فِي تَعَمُّدِ ضَلَالَةٍ حَسِبَهَا هُدًى، وَلَا فِي تَرْكِ حَقِّ حَسِبَهُ ضَلَالَةً، وَإِنْ أَحَقَّ مَا تَعَهَّدَ الرَّاعِي مِنْ رَعِيَّتِهِ تَعَاهُدَهُمْ بِالَّذِي لِلَّهِ عَلَيْهِمْ فِي وَطَائِفِ دِينِهِمُ الَّذِي هَدَاهُمْ اللَّهُ لَهُ؛ وَإِنَّمَا عَلَيْنَا أَنْ نَأْمُرَكُمْ بِمَا أَمَرَكُمُ اللَّهُ بِهِ مِنْ طَاعَتِهِ وَأَنْ نَنْهَاكُمْ عَمَّا نَهَاكُمْ اللَّهُ عَنْهُ مِنْ مَعْصِيَتِهِ، وَأَنْ نَقِيمَ أَمْرَ اللَّهِ فِي قَرِيبِ النَّاسِ وَبَعِيدِهِمْ وَلَا نُبَالِي عَلَى مَنْ كَانَ الْحَقُّ. أَلَا وَإِنَّ اللَّهَ فَرَضَ الصَّلَاةَ وَجَعَلَ لَهَا شُرُوطًا، فَمَنْ شُرُوطَهَا: الْوُضُوءَ وَالْخُشُوعَ وَالرُّكُوعَ وَالسُّجُودَ. وَاعْلَمُوا أَيُّهَا النَّاسُ أَنَّ الطَّمَعَ وَأَنَّ الْبَأْسَ غَنَى، وَفِي الْعِزَّةِ رَاحَةٌ مِنْ خُلَاطَاءِ السُّوءِ. وَاعْلَمُوا أَنَّهُ مَنْ لَمْ يَرْضَ عَنِ اللَّهِ فِيمَا أَكْرَهَ مِنْ قَضَائِهِ لَمْ يُوِّدْ إِلَيْهِ فِيمَا يُحِبُّ كُنْهَ شُكْرِهِ. وَاعْلَمُوا أَنَّ لِلَّهِ عِبَادًا يَمِينُونَ الْبَاطِلَ بِهَرَجِهِ وَيُخَيِّونَ الْحَقَّ بِذِكْرِهِ رَغَبُوا فَرَّغُوا وَرَهَبُوا فَرَّهَبُوا، أَنْ خَافُوا فَلَا يَأْمَنُوا، أَبْصَرُوا مِنَ الْبَقِيَّةِ مَا لَمْ يُعَايِنُوا فَخَلَصُوا بِمَا لَمْ يَزَالُوا. أَخْلَصَهُمْ الْخَوْفُ فَهَجَرُوا مَا يَنْقُطُ عَنْهُمْ لِمَا يَبْقَى عَلَيْهِمْ، الْحَيَاةَ عَلَيْهِمْ نِعْمَةً وَالْمَوْتَ لَهُمْ كَرَامَةً.

٣٦. وَحَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَنْ زَيْدِ الْأَيْمِيِّ قَالَ: لَمَّا أَوْصَى عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: "أَوْصِي الْخَلِيفَةَ مِنْ بَعْدِي بِتَقْوَى اللَّهِ، وَأَوْصِيهِ بِالْمُهَاجِرِينَ الْأَوَّلِينَ أَنْ يَعْرِفَ لَهُمْ حَقَّهُمْ وَكَرَامَتَهُمْ، وَأَوْصِيهِ بِالْأَنْصَارِ الَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلُ 3 أَنْ يَقْبَلَ مِنْ مُخْسِنِهِمْ وَيَتَجَاوَزَ عَنْ مُسِيئَتِهِمْ، وَأَوْصِيهِ بِأَهْلِ الْأَنْصَارِ؛ فَإِنَّهُمْ رِذَّةُ الْإِسْلَامِ وَغِيْطُ الْعَدُوِّ وَجِبَاءُ الْمَالِ، أَنْ لَا يَأْخُذَ مِنْهُمْ إِلَّا فَضْلُهُمْ عَنِ رِضَى مِنْهُمْ، وَأَوْصِيهِ بِالْأَعْرَابِ، فَإِنَّهُمْ أَصْلُ الْعَرَبِ وَمَادَّةُ الْإِسْلَامِ، أَنْ يَأْخُذَ مِنْ خَوَاشِي أَمْوَالِهِمْ فَيَرُدَّ عَلَى قُرَائِهِمْ، وَأَوْصِيهِ بِذِمَّةِ اللَّهِ وَذِمَّةِ رَسُولِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يُؤَفِّيَ لَهُمْ بَعْدَهُمْ، وَأَنْ يُقَاتِلَ مِنْ وَرَائِهِمْ، وَلَا يَكْلَفُوا فَوْقَ طَائِفَتِهِمْ".

٣٧. وَحَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي عُرْوَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ عَنْ مُعَدَّانِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ الْيَمْعَرِيِّ أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَامَ فِي يَوْمٍ جُمُعَةٍ خَطِيبًا؛ فَحَمَدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، ثُمَّ ذَكَرَ نَبِيَّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَأَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، ثُمَّ قَالَ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَشْهَدُكَ عَلَى أَمْرَاءِ الْأَنْصَارِ فَإِنِّي إِنَّمَا بَعَثْتُهُمْ لِيَعْمَلُوا النَّاسَ دِينَهُمْ وَسُنَّةَ نَبِيِّهِمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَيُقَسِّمُوا فِيهِمْ فَيَاهِمُوا وَيَعْدِلُوا عَلَيْهِمْ؛ فَمَنْ أَشْكَلَ عَلَيْهِ شَيْءٌ رَفَعَهُ إِلَيَّ.

٣٨. وَحَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ؛ فَقَالَ لَهُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ لَا أَبَالِي فِي اللَّهِ لَوْمَةً لَائِمَ خَيْرٍ لِي، أَمْ أَقْبَلُ عَلَى نَفْسِي؟ فَقَالَ: أَمَّا مَنْ وَلِيَ مِنْ أَمْرِ الْمُؤْمِنِينَ شَيْئًا فَلَا يَخْشَى فِي اللَّهِ لَوْمَةً لَائِمَ، وَمَنْ كَانَ خِلْوًا مِنْ ذَلِكَ فَلْيُقْبَلْ عَلَى نَفْسِهِ وَلْيَنْصَحْ لَوْلِي أَمْرِهِ.

٣٩. وَحَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ قَالَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: لَا تَعْتَرِضْ فِيمَا لَا يَغْنِيكَ، وَاعْتَزِلْ عَدُوَّكَ، وَاحْتَفِظْ مِنْ خَلِيلِكَ إِلَّا الْأَمِينَ فَإِنَّ الْأَمِينَ مِنَ الْقَوْمِ لَا يُعَادِلُهُ شَيْءٌ. وَلَا تَصَحَبِ الْفَاجِرَ فَيُعْلِمَكَ مِنْ فُجُورِهِ. وَلَا تُفْشِ إِلَيْهِ سِرَّكَ. وَاسْتَشِرْ فِي أَمْرِكَ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ اللَّهَ.

٤٠. وَحَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي بُرْدَةَ قَالَ: كَتَبَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِلَى أَبِي مُوسَى: أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ أَسْعَدَ الرُّعَاةِ عِنْدَ اللَّهِ مَنْ سَعِدَتْ بِهِ رَعِيَّتُهُ، وَإِنْ أَشَقَى الرُّعَاةَ مَنْ شَقِيَتْ بِهِ رَعِيَّتُهُ. وَإِيَّاكَ أَنْ تَرِيحَ فَرِيحَ عَمَلِكَ فَيَكُونُ مِثْلَكَ عِنْدَ اللَّهِ مِثْلَ الْبَهْمَةِ نَظَرَتْ إِلَى خَطَرَةٍ مِنَ الْأَرْضِ فَرْتَعَتْ فِيهَا تَبْتَعِي بِذَلِكَ السِّمْنَ؛ وَإِنَّمَا حَتَفُهَا فِي سِمْنِهَا وَالسَّلَامَ.

٤١. وَحَدَّثَنَا مُسْعَرٌ عَنْ رَجُلٍ عَنْ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: لَا يَقِيمُ أَمْرَ اللَّهِ إِلَّا رَجُلٌ لَا يُضَارِعُ، وَلَا يُصَانِعُ، وَلَا يَتَّبِعُ الْمَطَامِعَ. وَلَا يَقِيمُ أَمْرَ اللَّهِ إِلَّا رَجُلٌ لَا يَنْتَقِصُ غَرْبُهُ، وَلَا يَكْظُمُ فِي الْحَقِّ عَلَى حَزْبِهِ.

١/٤٢. حَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ هَانِيٍّ مَوْلَى عُثْمَانَ بْنِ عَفَّانٍ قَالَ: كَانَ عُثْمَانُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِذَا وَقَفَ عَلَى قَبْرِ بَكِي حَتَّى يَبْلُغَ لَيْحَتَهُ. قَالَ فَقِيلَ لَهُ: تَذَكُّرُ الْجَنَّةَ وَالنَّارَ وَلَا تَبْكِي؛ وَتَبْكِي مِنْ هَذَا؟ فَقَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "الْقَبْرُ أَوَّلُ مَنْزِلٍ مِنَ مَنَازِلِ الْآخِرَةِ فَإِنْ نَجَا مِنْهُ فَمَا بَعْدَهُ أَيْسَرُ مِنْهُ؛ وَإِنْ لَمْ يَنْجُ مِنْهُ فَمَا بَعْدَهُ أَشَدُّ مِنْهُ".

٢/٤٢. وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَا رَأَيْتُ مَنْظَرًا إِلَّا وَالْقَبْرَ أَفْطَحَ مِنْهُ".

٤٣. وَسَمِعْتُ أَبَا حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ يَقُولُ قَالَ عَلِيُّ لِعُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمَا حِينَ اسْتُخْلِفَ: إِنْ أَرَدْتَ أَنْ تَلْحَقَ صَاحِبَكَ فَارْقِعِ الْقَمِيصَ، وَنَكِسِ الْإِرَارَ وَاخْصِفِ النَّعْلَ، وَارْفَعْ الْخُفَّ، وَقَصِّرِ الْأَمَلَ، وَكُلْ دُونَ الشَّبَعِ.

٤٤. وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رِيحٍ قَالَ: أَنَّ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِذَا بَعَثَ سَرِيَّةً وَلَّى أَمْرَهَا رَجُلًا ثُمَّ قَالَ لَهُ: أُوصِيكَ بِتَقْوَى اللَّهِ الَّذِي لَا بُدَ لَكَ مِنْ لِقَائِهِ وَلَا مُنْتَهَى لَكَ دُونَهُ، وَهُوَ يَمْلِكُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ. وَعَلَيْكَ بِالَّذِي بُعِثْتَ لَهُ، وَعَلَيْكَ بِالَّذِي يُقَرَّبُكَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَإِنَّ فِيمَا عِنْدَ اللَّهِ خَلْفًا مِنَ الدُّنْيَا.

٤٥. وَحَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْمُهَاجِرِ الْجَلِّي عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ. قَالَ: حَدَّثَنِي رَجُلٌ مِنْ ثَقِيفٍ، قَالَ: اسْتَعْمَلَنِي عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ عَلَى عَكْبَرَاءَ فَقَالَ لِي: -وَأَهْلُ الْأَرْضِ مَعِيَ يَسْمَعُونَ- انْظُرْ أَنْ تَسْتَوْفِيَ مَا عَلَيْهِمْ مِنَ الْخَرَاجِ. وَإِنَّا أَنْ تُرْجَسَ لَهُمْ فِي شَيْءٍ وَإِنَّا أَنْ يَرَوْا مِنْكَ ضَعْفًا، ثُمَّ قَالَ: نَحْ إِلَيَّ عِنْدَ الظُّهْرِ، فَرَحْتُ إِلَيْهِ عِنْدَ الظُّهْرِ فَقَالَ لِي: إِنَّمَا أُوصِيْتُكَ بِاللَّيِّ أَوْصِيْتُكَ بِهِ قَدَامَ أَهْلِ عَمَلِكَ لَأَنَّهُمْ قَوْمٌ جَدَعَ، انْظُرْ إِذَا قَدِمْتَ عَلَيْهِمْ فَلَا تَبِيعَنَّ لَهُمْ كِسْوَةَ شِتَاءٍ وَلَا صِيفًا، وَلَا رِزْقًا يَأْكُلُونَهُ، وَلَا دَابَّةً يَعْمَلُونَ عَلَيْهَا، وَلَا تَضْرِبَنَّ أَحَدًا مِنْهُمْ سَوْطًا وَاحِدًا فِي دِرْهَمٍ، وَلَا تَقْمَعْ عَلَى رَجُلِهِ فِي طَلَبِ دِرْهَمٍ، وَلَا تَبِعْ لِأَحَدٍ مِنْهُمْ عَرَصًا فِي شَيْءٍ مِنَ الْخَرَاجِ؛ فَإِنَّا إِنَّمَا أَمَرْنَا أَنْ نَأْخُذَ مِنْهُمْ الْعُقُوفَ. فَإِنْ أَنْتَ خَالَفْتَ مَا أَمَرْتُكَ بِهِ يَأْخُذُكَ اللَّهُ بِهِ دُونِي وَإِنْ بَلَغَنِي عَنْكَ خِلَافَ ذَلِكَ عَزَلْتُكَ. قَالَ قُلْتُ إِذَنْ أَرْجِعُ إِلَيْكَ كَمَا خَرَجْتُ مِنْ عِنْدِكَ. قَالَ: وَإِنْ رَجَعْتَ كَمَا خَرَجْتَ. قَالَ فَانْطَلَقْتُ فَعَمِلْتُ بِاللَّيِّ أَمَرَنِي بِهِ، فَرَجَعْتُ وَلَمْ أَنْقُصْ مِنَ الْخَرَاجِ شَيْئًا.

٤٦. وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ كَعْبٍ الْقُرَظِيِّ قَالَ: لَمَّا اسْتُخْلِفَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ بَعَثَ إِلَيَّ وَأَنَا بِالْمَدِينَةِ فَقَدِمْتُ عَلَيْهِ، قَالَ فَلَمَّا دَخَلْتُ عَلَيْهِ جَعَلْتُ إِلَيْهِ نَظْرًا لَا أَصْرِفُ نَظْرِي عَنْهُ تَعَجُّبًا، فَقَالَ: يَا ابْنَ كَعْبٍ إِنَّكَ لَتَنْظُرُ إِلَيَّ نَظْرًا مَا كُنْتُ تَنْظُرُهُ إِلَيَّ قَبْلَ. قَالَ قُلْتُ: تَعَجُّبًا قَالَ: وَمَا عَجَبُكَ؟ قَالَ قُلْتُ: مَا حَالُ مِنْ لَوْنِكَ، وَتَحَلُّ مِنْ جَسْمِكَ، وَعَقَا مِنْ شَعْرِكَ، قَالَ: فَكَيْفَ لَوْ رَأَيْتَنِي بَعْدَ ثَلَاثَ، وَقَدْ ذَلِيتُ فِي حَفْرَتِي، وَسَالَتْ حَدَقَتَايَ عَلَى وَجْهَتِي، وَسَالَ مَخْرَايَ صَدِيدًا وَدَمًا؛ لَكُنْتُ لِي أَشَدَّ نَكْرَةً.

٤٧. وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ عُمَرَ بْنِ دَرٍّ قَالَ: لَمْ تَكُنْ هِمَّةُ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَّا رَدُّ الْمَطَالِمِ وَالْقَسَمِ فِي النَّاسِ.

٤٨. وَحَدَّثَنِي شَيْخٌ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ قَالَ: لَمَّا اسْتُخْلِفَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ مَكَثَ شَهْرَيْنِ مُقْبِلًا عَلَى بَيْتِهِ وَخَزَنِهِ لِمَا ابْتُلِيَ بِهِ مِنْ أُمُورِ النَّاسِ. ثُمَّ أَخَذَ فِي النَّظَرِ فِي أُمُورِهِمْ وَرَدَّ الْمَطَالِمَ إِلَى أَهْلِهَا، حَتَّى كَانَ هُمًّا بِالنَّاسِ أَشَدَّ مِنْ هِمِّهِ بِأَمْرِ نَفْسِهِ، فَعَمِلَ بِذَلِكَ حَتَّى انْقَضَى أَجَلُهُ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى. فَلَمَّا هَلَكَ جَاءَ الْفُقَهَاءُ إِلَى زَوْجَتِهِ يُعْرَوْنَهَا وَيَذْكُرُونَ عَظَمَ الْمُصِيبَةِ الَّتِي أَصَابَتْ بِهَا أَهْلُ الْإِسْلَامَ لِمَوْتِهِ؛ فَقَالُوا لَهَا: أَخْبِرِينَا عَنْهُ، فَإِنَّ أَعْلَمَ النَّاسِ بِالرَّجُلِ أَهْلُهُ. قَالَ فَقَالَتْ: وَاللَّهِ مَا كَانَ بِأَكْثَرِكُمْ صَلَاةً وَلَا صِيَامًا، وَلَكِنْ وَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ عَبْدًا لِلَّهِ كَانَ أَشَدَّ خَوْفًا لِلَّهِ مِنْ عُمَرَ. كَانَ رَحِمَهُ اللَّهُ قَدْ فَرَّغَ بَدَنَهُ وَنَفْسَهُ لِلنَّاسِ؛ فَكَانَ يَقْعُدُ لِحَوَائِجِهِمْ يَوْمَهُ إِذَا أَمْسَى -وَعَلَيْهِ بَقِيَّةٌ مِنْ حَوَائِجِهِمْ- وَصَلَهُ بِبَيْتِهِ؛ فَأَمْسَى يَوْمًا وَقَدْ فَرَّغَ مِنْ حَوَائِجِهِمْ فَدَعَا بِمَصْنَبٍ قَدْ كَانَ يَسْتَصْبِحُ بِهِ مِنْ مَالِهِ، ثُمَّ صَلَّى رَكَعَتَيْنِ ثُمَّ أَقْعَى وَاضِعًا يَدَهُ تَحْتَ قَفْهِ تَسْبِيلَ دُمُوعُهُ عَلَى خَدِّهِ، فَلَمْ يَزَلْ كَذَلِكَ حَتَّى بَرَقَ الْفَجْرُ فَأَصْبَحَ صَائِمًا. فَقُلْتُ لَهُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، لَشَيْءٍ مَا كَانَ مِنْكَ مَا رَأَيْتُ اللَّيْلَةَ؟ قَالَ: أَجَلٌ، إِنِّي قَدْ وَحَدَّثَنِي وَلَيْتُ أَمْرَ هَذِهِ الْأُمَّةِ أَسْوَدَهَا وَأَحْمَرَهَا فَذَكَرْتُ الْغَرِيبَ الْقَانِعَ الضَّائِعَ، وَالْفَقِيرَ الْمُحْتَاجَ، وَالْأَمِيرَ الْمُقْهُورَ وَأَشْبَاهَهُمْ فِي أَطْرَافِ الْأَرْضِ؛ فَعَلِمْتُ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى سَاءَ لَنِي عَنْهُمْ، وَأَنْ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَاجِجِي فِيهِمْ؛ فَخِفْتُ أَنْ لَا يَثْبُتَ لِي عِنْدَ اللَّهِ عُذْرٌ، وَلَا يَقُومَ لِي مَعَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حُجَّةٌ، فَخِفْتُ عَلَى نَفْسِي. وَوَاللَّهِ إِنْ كَانَ عُمَرُ لَيَكُونُ فِي الْمَكَانِ الَّذِي يَنْتَهِي إِلَيْهِ سُرُورُ الرَّجُلِ مَعَ أَهْلِهِ¹ فَيَذْكُرُ الشَّيْءَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ؛ فَيَضْطَرُّ كَمَا يَضْطَرُّ الْعَصْفُورُ قَدْ وَقَعَ فِي الْمَاءِ، ثُمَّ يَرْتَفِعُ بِكَأُوهُ حَتَّى أَطْرَحَ اللَّحَافَ عَنِّي وَعَنْهُ رَحْمَةً لَهُ، ثُمَّ قَالَتْ: وَاللَّهِ لَوُدِدْتُ لَوْ كَانَ بَيْنَنَا وَبَيْنَ هَذِهِ الْإِمَارَةِ بُعْدٌ مَا بَيْنَ الْمَشْرِقَيْنِ.

٤٩. وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا الْكُوفِيِّينَ. قَالَ قَالَ لِي شَيْخٌ بِالْمَدِينَةِ: رَأَيْتُ عُمَرَ بْنَ عَبْدِ الْعَزِيزِ بِالْمَدِينَةِ وَهُوَ مِنْ أَحْسَنِ النَّاسِ لِبَاسًا، وَأَطْيَبُهُمْ رِيحًا، وَمِنْ أَخْيَلِهِمْ فِي مَشْيِهِ، ثُمَّ رَأَيْتُهُ بَعْدَ أَنْ وَلِيَ الْخِلَافَةَ يَمْشِي مَشْيَةَ الرُّهْبَانِ. قَالَ: فَمَنْ حَدَّثَكَ أَنَّ الْمَشْيَةَ سَجِيَّةٌ² فَلَا تُصَدِّقُهُ بَعْدَ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ.

٥٠. وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَشْيَاخِنَا عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي حَكِيمٍ، قَالَ: غَضِبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ يَوْمًا فَاشْتَدَّ غَضَبُهُ -وَكَانَ فِيهِ جَدَّةٌ- وَعَبْدُ الْمَلِكِ ابْنُهُ حَاضِرٌ؛ فَلَمَّا سَكَنَ غَضَبُهُ قَالَ لَهُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فِي قَدْرِ نِعْمَةِ اللَّهِ عِنْدَكَ وَمَوْضِعِكَ الَّذِي وَضَعَكَ اللَّهُ بِهِ وَمَا وَلَاكَ مِنْ أَمْرِ عِبَادِهِ أَنْ يَبْلُغَ بِكَ الْغَضَبُ مَا أَرَى؟ قَالَ: كَيْفَ قُلْتُ؟ فَأَعَادَ عَلَيْهِ كَلَامَهُ؛ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: أَمَا تَغْضَبُ أَنْتَ يَا عَبْدَ الْمَلِكِ؟ قَالَ: مَا يُغْنِي عَنِّي جُوفِي إِنْ لَمْ أَرَدْ الْغَضَبَ فِيهِ حَتَّى لَا يَطْلُغَ مِنْهُ شَيْءٌ.